

ଅଜନ୍ତା ଗୁପ୍ତା

<https://or.wikipedia.org/s/1g20>

ଭୈକିପଢ଼ିଆରୁ

ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା (ଇଂରାଜୀ 16ର Ajanta Caves, ମରାଠୀ ଭାଷାରେ ଅଜିନ୍ତା ଲେଣି - ଅର୍ଥାତ୍ ଅଜିଶ୍ଵା ଗୁମ୍ଫା) ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାକ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଭାରତରେ ନିର୍ମିତ ପ୍ରାୟ ୩୦ଟି ଗୋଟିଏ ଗୁମ୍ଫାକୁ ବୁଝାଇଥାଏ । ଏହି ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରର ଓରଙ୍ଗାବାଦ ଜିଲ୍ଲାରେ ଅବସ୍ଥିତ । [୧][note ୧] ଏହି ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ପ୍ରସ୍ତରକୁ କାଟି ନିର୍ମିତ ମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ ଗୁମ୍ଫା କାନ୍ଦ ଓ ଛାତରେ ବହୁ ସୁନ୍ଦର ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ କଳାର ଜୀବନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଏବଂ ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ଭାବଭଙ୍ଗୀ ଅତି ନିଃପ୍ରତିବନ୍ଦିତ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ । [୨][୪][୮]

ସୁମେଲ୍ଲା (UNESCO) ଅନୁସାରେ ଭାରତୀୟ କଳାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିବା ବୌଦ୍ଧ ଧାର୍ମିକ କଳାର ଏକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉଦ୍‌ଘରଣ ହେଉଛି ଅଜନ୍ତା । [୭] ଏହି ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ ମୁଖ୍ୟତଃ ଦୁଇଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରଥମ ନିର୍ମାଣ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ଵିତୀୟ ନିର୍ମାଣ ପାରମ୍ପରିକ ଲେଖା ଅନୁସାରେ ଖ୍ରୀ. ୪୦୦-୭୮୦ ମଧ୍ୟରେ ଓ ମୁଢମ ଗବେଷକଙ୍କ ମତରେ ଖ୍ରୀ. ୪୭୦-୪୮୦ ମଧ୍ୟରେ ହୋଇଥିଲା । [୮] ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା ଭାରତୀୟ ପ୍ରମୁଖତାତ୍ତ୍ଵିକ ବିଭାଗଦ୍ୱାରା ସଂରକ୍ଷିତ ଶିତିହାସିକ ଛଳକ । [୯] ଏବଂ ୧୯୮୩ ମସିହାରୁ ଏହାକୁ ସୁମେଲ୍ଲା (UNESCO) ବିଶ୍ୱଐତିହ୍ୟ ଛଳ ମାନ୍ୟତା ଦିଆଯାଇଛି ।

ଅଜନ୍ତାରେ ଓଷ ମିଟର ଭକ୍ତ ଏକ ପଥର ଚଟାଣକୁ ଖୋଲି ବିଭିନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ ପରମ୍ପରାର ପ୍ରାଚୀନ ବିହାର ଏବଂ ପ୍ରାର୍ଥନା ଗୃହମାନ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ।^{[୯][୧୦]} ଗୁମ୍ଫା କାନ୍ଦ ଓ ଛାତରେ ବୁଝଙ୍ଗ ପୁନର୍ଜନ୍ମ, ଆର୍ଦ୍ଧସ୍ଵରୂପଙ୍କ ଜାତକମାଳା କଥା ଅଞ୍ଚିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ

ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ପା
ଅଜିଶ୍ଵା ଗୁମ୍ପା

ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ପାରେ ଥିବା ବୋଧିସତ୍ତ୍ଵ ପଦ୍ମପାଣିଙ୍କ ଚିତ୍ର

ଅକ୍ଷ୍ୟାମ

ଦିଗବାରେଣୀ

କ୍ଷେତ୍ରଫଳ

ଓରଙ୍ଗବାଦ ଜିଲ୍ଲା,
ମହାରାଷ୍ଟ୍ର, ଭାରତ

20°33'12"N 75°42'01"E

୮୯୪୭ ହେଲ୍ପର

UNESCO World Heritage Site

ପ୍ରକାର

ମାନଦଣ୍ଡ

Designated

Reference no.

UNESCO Region (http://whc.unesco.org/en/list/?search=&search_by_country=&type=&media=&region=&order=region)

ସାଂସ୍କୃତିକ

i, ii, iii, vi

୧୯୮୭

242 (<http://whc.unesco.org/en/list/242>)

ଏସିଆ-ପ୍ୟାସିଫିକ୍

Location of ଅଜନ୍ତା

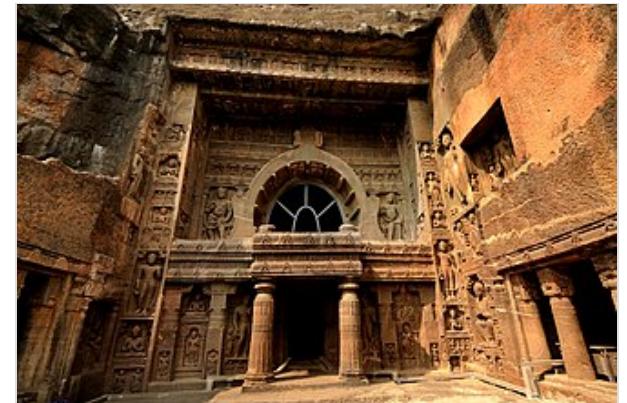
ଗୁପ୍ତା

ଅଜିଶ୍ଵା ଗୁପ୍ତା in India

ಅजन್ತಾ ಗುಂಪಾ
(Maharashtra)

ದೇವಾದೇವಾಙ್ಮಿ ಶಿಲಾಮೃತ್ರಿ ಖೋಡಿತ ಹೋಗಳ್ಳಿ [೫][೧೭][೧೯] ಕಿಳಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಅರ್ತಿಲೈಣಿ ಅನ್ನಸಾರೆ ಮೌಷುಮಾ ಉತ್ತರ ರೋಜು ತಿಂಬು ಓ ಸಮಯಾಸೀಮಾನೆ ಅಜನ್ತಾರೆ ವಾಸ ಕರುತ್ತಿಲ್ಲ [೨೦]. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಬ್ಯಾಕಸಾಯಿ ಓ ತೀರ್ಥಯಾತ್ರಾಙ್ಮಿ ಪಾಳೆ ಎಹಾ ಏಕ ಬಿಶ್ವಾಸ ವಾ ಆಣಘ ಲ್ಲಿಲ ಪರಿ ಬ್ಯಾಕಂತ ಹೆಡುತ್ತಿಲಾ [೨೧] ಯದಿಂದ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಬಿಂಬಿನ ರಣ ಬ್ಯಾಕಂತ ಕರಿ ಶಿಲಾ ವಾ ಚಣಾಶಿರೆ ತಿತ್ತ ಅಂಂದ ಕರಾಯಾತ್ತಿಲಾ, ಅಜನ್ತಾ ಗುಂಪಾ - ೧೭, ೧೯, ೧, ೨೬ರೆ ತಿಂಬು ರಹಿತಿರಾ ತಿತ್ತ ಏಹಿ ಪ್ರಾಚೀನ ತಿತ್ತಕಲಾರ ಪರ್ವತಗೃಹದ ಉದಾಹರಣೆ [೧೯].

ಅಜನ್ತಾ ಗುಂಪಾ-೧೯ರೆ ಸ್ಮರಣಾಲಯದ ನಿರ್ಮಿತ ತೆಂಪೆ ಪಾಠಾ.

ಉತ್ತರ ಶಾಂತಾಂಗದ ಮೋಗಲ ಸಮ್ರಾಂತ ಆಕಬರಾಂ ಜಣೆ ಅಧಿಕಾರಿ ಓ ಅನೇಕ ಮಹಿಳೆಗಾಯ ಚೀನಾ ರೋಜು ಪರಿತ್ರಾಜಕಾಂ ಭ್ರಮಣ ಕಿರಣಾಂಗದ ಅಜನ್ತಾರ ಉಲ್ಲೇಣಿ ದೇಖಿಕಾಕ್ಕು ಮಿಲೆ [೨೨] ಏಹಿ ಗುಂಪಾ ಸಮುದ್ರ ಜಣಾಲ ಓ ಬಣಾರುದಾಢಾರಾ ಆಬೃತ ಹೋಗ ಪರಿತ್ಯಕ್ತ ಅಬಂಘಾರೆ ಪಡಿ ರಹಿತಿಲಾ. ೧೯೧೯ ಮಸಿಹಾದ ಜಣೆ ಪಾಣ್ಣಾತ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿ ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಜನ್ ಸ್ಟ್ರಿಥ್ ಎಂಬು ಬಾಗ

ଶିକାର ପାଇଁ ଆସିଥିବା ବେଳେ ଦୈବାତ ଅଜନ୍ତ୍ରା ଗୁମ୍ଫାର ଆବିଷ୍ଟାର କରିଥିଲେ । [୧୪] ଡେକାନ୍ ମାଳଭୂମିରେ ପ୍ରବାହିତ ଝାଘାରା ନଦୀରେ । [୧୫] ସୃଷ୍ଟି ଏକ ଅର୍କଚନ୍ଦ୍ରାକାର ଗଣ୍ଠ ଉଭେର ପ୍ରସ୍ତୁରକାଳେରେ ଏହି ସବୁ ଗୁମ୍ଫା ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । [୧୬][୧୭] ଗଣ୍ଠ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ଜଳ ପ୍ରପାତ ଅବସ୍ଥିତ ଏବଂ ଅଧିକ ଜଳପ୍ରବାହ ଥିବା ସମୟରେ ଏହି ପ୍ରପାତମାନଙ୍କ ଶକ ଦୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶୁଣାଯାଏ । [୧୮]

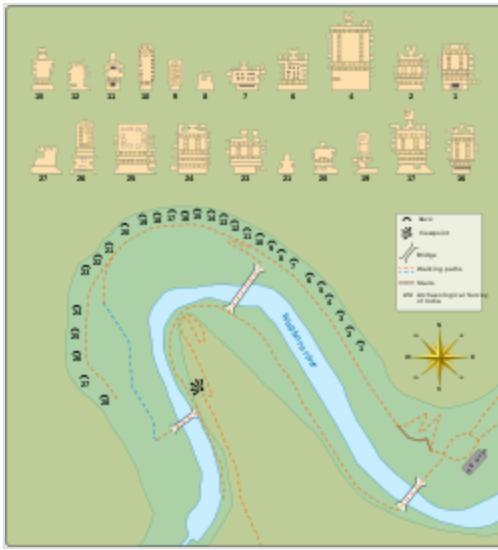
ଏଲୋରା ଗୁମ୍ଫା ଓ ଅଜନ୍ତ୍ରା ଗୁମ୍ଫା ମିଳିତ ଭାବେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ମରାଠାଭାଡା ଅଞ୍ଚଳରେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମର ପ୍ରମୁଖ ଶ୍ରେସ୍ତ ବହୁମନ କରିଥାନ୍ତି । ଅଜନ୍ତ୍ରା ଫର୍ଦାପୁରରୁ ଓ କିଲୋମିଟର, ଜଳଗାଉଁରୁ ୪୯ କିଲୋମିଟର, ଓରଣ୍ଗାବାଦରୁ ୧୦୪ କିଲୋମିଟର ଏବଂ ମୁମ୍ବାଇରୁ ପୂର୍ବ-ଉଭେରପୂର୍ବ ଦିଗରେ ୩୪୦ କିଲୋମିଟର ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ । [୧][୨୦] ହିନ୍ଦୁ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ପରମାରାର ଗୁମ୍ଫା ଥିବା ସମସାମ୍ଯିକ ଏଲୋରାରୁ ଅଜନ୍ତ୍ରାର ଦୂରତା ପ୍ରାୟ ୧୦୦ କିଲୋମିଟର । ଏହି ଅଜନ୍ତ୍ରା ଶୌଳୀ ଏଲୋରା ବ୍ୟତୀତ ଏକିଫେଣ୍ଟ୍ରା ଗୁମ୍ଫା, ଓରଣ୍ଗାବାଦ ଗୁମ୍ଫା, ଶିବଲେଣୀ ଗୁମ୍ଫା ଓ କର୍ଣ୍ଣୀଟକର ଗୁମ୍ଫା ମଦିରମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । [୨୧]

ଇତିହାସ

ପ୍ରଥମେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୭ୟ - ଖ୍ରୀ. ୧୯ ଶତାବୀ ମଧ୍ୟରେ ଓ ତା' ପରେ ଖ୍ରୀ. ୪୫ ଶତାବୀରେ - ଏପରି ଦୁଇଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଅଜନ୍ତ୍ରାର ଗୁମ୍ଫାମୂଳ୍କ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ଅନ୍ତମାନ କରାଯାଏ । [୨୨][୨୩][୨୪]

ନିକଟାଷ୍ଟ ପାହାଡ଼ରୁ
ଅଜନ୍ତ୍ରା ଗୁମ୍ଫାର
ପାନୋରାମିକ ଦୃଶ୍ୟ

ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫାର ମାନଚିତ୍ର

ସମ୍ମୁଦ୍ରାୟ ନାଟି ଗୁମ୍ଫା ଭିତ୍ର ଆବିଷ୍ଟ ହୋଇଛି ।^[୫] ତଳାଧରୁ ଗୁମ୍ଫା ଏହି ୭୯ର ଆବିଷ୍ଟାର ସମୟରେ ଜଣା ପଡ଼ିଥିଲା । ପରେ ଆବିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବା ଭିତ୍ରମାନଙ୍କ କ୍ରମ ସହିତ ଅକ୍ଷର ସଂୟୁକ୍ତ କରି ଚିହ୍ନଟ କରାଯାଉଛି । ଯଥା ଗୁମ୍ଫା ଏସ ଓ ଏ ମଧ୍ୟରେ ଆବିଷ୍ଟ ଗୁମ୍ଫାକୁ ୧୪A ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।^[୬୪] ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କୁ କ୍ରମାଙ୍କ ସେମାନଙ୍କ ନିର୍ମାଣ କାଳ ଅନୁସାରେ ମୁହଁ ବରଂ ଗଣନା ସୁବିଧା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ରଖାଯାଇଥାଏ ।^[୬୫]

ସାତବାହନ ସମୟର ପ୍ରଥମ ଗୁମ୍ଫାସମୂହ

ଗୁମ୍ଫା - ୫, ୧୦, ୧୨, ୧୩, ୧୪A ପ୍ରତ୍ୱତି ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କ କାନ୍ଦର ଚିତ୍ର ସବୁ ଜାତକ କଥାରୁ ଗୃହୀତ ।^[୬୬] ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ଗୁପ୍ତ ଯୁଗୀୟ କଳାର ଛାପ ରହିଛି,^[୬୭] କିନ୍ତୁ କେଉଁ ମସିହାରେ ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମିତ ହେଲା ତା' ସମ୍ରକ୍ତରେ ତିନ୍ଦ ତିନ୍ଦ ମତ ରହିଛି^{[୬୮][୬୯]} । ଖାଲିଟର ସ୍ଥିଳିକଙ୍କ ମତରେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ. ୧୦୦ ମଧ୍ୟରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବେ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୩୦ରୁ ଖ୍ରୀ. ୨୨୦ ମଧ୍ୟରେ ରାତ୍ରୁତି କରିଥିବା ହିସ୍ବ ସାତବାହନ ବଂଶର ପୃଷ୍ଠାପୋଷକତାରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବପର ।^{[୭୦][୭୧]} ଆଉ କିଛି ଗବେଷକ ମୌର୍ୟ ବଂଶର ଶାସନ କାଳରେ (ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୦୦) ମଧ୍ୟରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା କୁହନ୍ତି ।^[୭୨] ଏହି ସବୁ ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟରୁ ସ୍ଥାପ ପରି ନିର୍ମିତ ଗୁମ୍ଫା-୫ ଓ ଏ ଭିତରେ ଚେତ୍ୟଗୃହ ପରି ପୂଜାଲ୍ଲକୀ ରହିଛି ଏବଂ ଗୁମ୍ଫା - ୧୨, ୧୩ ଓ ୧୪A ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିହାର ପରି ।^[୭୩] ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ସାତବାହନ ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକରେ କୌଣସି ମୁର୍ତ୍ତିକଳା ନାହିଁ କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସ୍ଥାପନ୍ୟ ଅଧିକ ସ୍ଵର୍ଗ ଭାବେ ଦର୍ଶିତ ।

ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ
ନିର୍ମିତ ଗୁମ୍ଫା-୯ରେ
ହୁନ୍ଦିମାନ ପରମାରାର
ଚୌତ୍ୟ ଗୃହ ଓ ସ୍ତୁପ
ରହିଛି ଏବଂ ଏହି
ଗୁମ୍ଫାରେ କୋଣେ ମୂର୍ତ୍ତି
ନାହିଁ

ପରମାରାର ଛାପ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ
ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନିର୍ମିତ । ଗୁମ୍ଫା - ୧୯, ୨୭ ଓ ୨୯ ଚୌତ୍ୟ ଗୃହ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ଅନ୍ୟ ସବୁ ଗୁମ୍ଫା

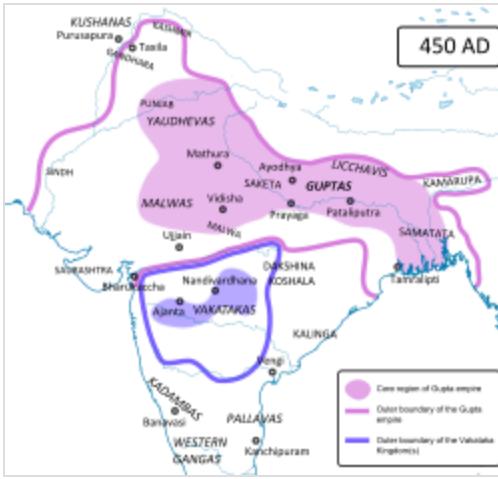
ସ୍ଥିଂକ କୁହନ୍ତି ଯେ ସାତବାହନ ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ ଥରେ ନିମିତ
ହୋଇସାରିବା ପରେ ଖ୍ରୀ. ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
ଏଥିରେ ବିଶେଷ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇନଥିଲା । [୩୭] କିନ୍ତୁ ଏହି
ସମୟରେ (୪୦୦ ଖ୍ରୀ.) ପ୍ରଥମେ ନିର୍ମିତ ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟବହୃତ
ହେଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଚୀନର ପରିତ୍ରାଜକ ଫାହିୟାନଙ୍କ ଯାତ୍ରା
ବିବରଣୀରୁ ମିଳିଥାଏ । [୩୮]

ପରବର୍ତ୍ତୀ ବାକାଟକ ସମୟର ଗୁମ୍ଫାସମୂହ

ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅଜନ୍ତାର ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କର
ନିର୍ମାଣ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । କିନ୍ତୁ କର୍ଣ୍ଣ ଧରି ଏହି ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ ଖ୍ରୀ.
୪୨୨୨ ମଧ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ
କରାଯାଉଥିଲା । [୩୯] କିନ୍ତୁ ଝାଲୁଟର ସ୍ଥିଂକଙ୍କଙ୍କଦ୍ଵାରା ବିଗତ କିଛି
ଦଶକିରେ ହୋଇଥିବା ଗବେଷଣାରୁ ଜଣାପଡ଼ିଛି ଯେ ଦ୍ଵିତୀୟ
ପର୍ଯ୍ୟାୟର ସମୟସୀମା (ଖ୍ରୀ ୪୭୦-୪୮୦) ଅତି ଛୋଟ ଥିଲା । [୩୯]
ବାକାଟକ ବଂଶର ହିନ୍ଦୁ ରାଜା ହରିସେନଙ୍କ ସମୟରେ ଏଗୁଡ଼ିକ
ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲେ । [୩୪][୩୮][୩୯] କିଛି ଗବେଷକ ଏହି
ମତର ବିରୋଧ କରୁଥିଲେ ହେଁ[୩୯] ହଣ୍ଡିଙ୍କଟନ୍, ହାର୍ଲେଙ୍କେ ଓ
ଆହୁରି ଅମେକ ଲେଖକ ଏହି ମତକୁ ଗହଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧ

ମିଳେ । [୩୯][୩୮][୩୯] ଗୁମ୍ଫା ୧-୮, ୧୧, ୧୪-୧୯ ଦ୍ଵିତୀୟ
ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନିର୍ମିତ । ଗୁମ୍ଫା - ୧୯, ୨୭ ଓ ୨୯ ଚୌତ୍ୟ ଗୃହ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ଅନ୍ୟ ସବୁ ଗୁମ୍ଫା

ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର
ଅଧିକାଂଶ ଗୁଙ୍ଗା
ବାକାଟକ ରାଜ୍ୟ
ହରିସେନଙ୍କ ରାଜ୍ୟ
କାଳରେ ନିର୍ମିତ

ବିହାର ଅଗନ୍ତୁ । ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଗୁଙ୍ଗାସମୂହର ନିର୍ମାଣ ଓ
କଳାକୃତି ବିସ୍ତୃତ ଭାବେ ନିର୍ମିତ ଓ ଏହି ସମୟରେ ପୁରାତନ
ଗୁଙ୍ଗାଗୁଡ଼ିକର ଉନ୍ନତିକରଣ ବା ନବୀକରଣ କରାଯାଇଥିଲା
[୪୦][୭୭][୪୯]

ସ୍ଥିଂକଙ୍କ ମତରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ନିର୍ମାଣ କାଳ ସଠିକ ଭାବେ
ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରିବ [୪୭] ଯଦିଓ ସ୍ଥିଂକଙ୍କ ସିଙ୍ଗାନ୍ତ ଏକ
ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ, ଏହାର ଅଧିକାଂଶ ଅଂଶକୁ ସଭିଏଁ ପ୍ରାୟ ଗ୍ରହଣ
କରିଅଛନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ପ୍ରନ୍ତତାତ୍ତ୍ଵିକ ବିଭାଗ କିନ୍ତୁ ନିଜ
ଝେବସାଇଟରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ପାରମ୍ପରିକ ସମୟ କାଳ
ସମ୍ପର୍କୀୟ ତଥ୍ୟ (ଖ୍ରୀ. ୪୫-୮୫ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ
ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦୁଇ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ଚାଲିଥିବା) ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ସ୍ଥିଂକ କୁହାନ୍ତି ଯେ ହରିସେନଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁର କିଛି ବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ଖ୍ରୀ.
୪୮୦ ବେଳକୁ ଅନ୍ୟ ବିଭାଗାଳୀ ପୃଷ୍ଠାପୋଷକ ଅଜନ୍ତାରେ ନିର୍ମାଣ
ପାଇଁ ଆଉ ମନ ବଳାଇଲେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଗୁଙ୍ଗାଗୁଡ଼ିକ ସେ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟବହାର
ହେଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିଛି [୪୮] ଅଜନ୍ତା ନିର୍ମାଣର ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ସମୟରେ ପ୍ରାଚୀନ
ଭାରତ ନିଜର ସୁରକ୍ଷା ପୁରାଣରେ ଥିଲା ବୋଲି କୁହାଯାଏ [୪୯] କିନ୍ତୁ ଅନ୍ତର୍ଗତେଷ୍ଟୀ କଳନ୍ତି ଓ
ଛୁଣଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ଯୋଗୁଁ ଗୁପ୍ତ ବଂଶର ଶକ୍ତି କ୍ଷେତ୍ର ହେବାକୁ ଲାଗିଥିଲା । କେବଳ
ବାକାଟକମାନେ ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଗଠନ କରିଥିଲେ [୪୩] ଅଜନ୍ତା ଗୁଙ୍ଗା ନିର୍ମାଣ
ହେଉଥିବା ସମୟରେ ତୋରାମନାର ଆଲ୍ଲକନ୍ତ ଛୁଣ ମାଲଞ୍ଜା ଓ ପଣ୍ଡିମ ତେକାନ୍ତ ଆଖପାଖ
ଅଞ୍ଚଳ ଅଧିକାର କରି ସେଠାରେ ରାଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ [୪୭] ଉତ୍ତର-ପଣ୍ଡିମ ଭାରତର ଅଧିକାଂଶ

ଅଞ୍ଜଳ ନିୟମଶରୀରକ କରୁଥିବା ହୁଣ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଗାନ୍ଧାର ଓ ତେଜାନ କଳାର ଆଦାନପ୍ରଦାନର ମାଧ୍ୟମ ସାଜିଥିଲା । ଅଜନ୍ତା ଓ ପିତଳଖୋରା ଗୁମ୍ଫାରେ ଗାନ୍ଧାର ପ୍ରଭାବ ଏହାର ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ହୋଇପାରେ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ବହୁ ଭାଙ୍ଗ ଥିବା ପୋଷାକ ଗାନ୍ଧାର କଳାରୁ ପ୍ରଭାବିତ । [୪୭]

ରିଚାର୍ଡ ଲୋହେନଙ୍କ ଅନୁସାରେ ତମ ଶତାବୀର ତୀନ ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଏନ୍‌ସାଂଙ୍କ ଅଜନ୍ତା ବିଷୟରେ ବିବରଣୀ ଓ ମଧ୍ୟାବୀଯ ଚିତ୍ରମାନଙ୍କରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା ଜଣାଶୁଣା ଓ ବ୍ୟବହାରରେ ଥିଲେ କିନ୍ତୁ ଏହା କୌଣସି ଛୁଟୀ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମାବଳମ୍ବୀ ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କ ବାସଛଳୀ ନଥିଲା । [୪୮] “ଅଜନ୍ତାରେ ୭୪ଟି ପ୍ରସ୍ତୁରଖୋଦିତ ଗୁମ୍ଫା ଥିବା ଓ ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦର ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଥିବା” ସପୁଦଶ ଶତାବୀର ଆବୁଲ ଫଂଜଳଙ୍କ ରଚିତ ଆଇନ-ର-ଆକବରି ପୁସ୍ତକରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ । [୪୯]

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଲୋକଙ୍କଙ୍କୁରା ଅଜନ୍ତାର ପୁନରବିଷ୍ଣାର

ବହୁ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ଅବଶ୍ୟାରେ ରହି ଅଜନ୍ତାର ଗୁମ୍ଫାସମୂହ ଲଟାବୁଦା ତଳେ ଲୁଚି ରହିଥିଲା । ହୋଇ ୧୯୧୯ ମସିହା ଅପ୍ରେଲ ୨୮ ତାରିଖ ଦିନ ୨୮ତମ ଅଶ୍ଵବଳର (28th Cavalry) ଲାଙ୍ଘରେଜ ଅଫିସର ଜନ୍ମ ସ୍ଥିଥ୍ କାନ୍ଦ ଶିକାର କରିବାକୁ ଯାଇଥିବା ସମୟରେ ଅଜନ୍ତାର ଗୁମ୍ଫା ୧୦ ଆବିଷ୍ଳାର କରିଥିଲେ । ଏକ ଛୁନୀଯ ଗୋରୁଚରାଳୀ ତାଙ୍କୁ ଗୁମ୍ଫାର ଅବଶ୍ୟକି ଓ ଗୁମ୍ଫାର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ବିଷୟରେ ଜଣାଇଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ଛୁନୀଯ ଲୋକମାନେ ଅଜନ୍ତାର ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କ ବିଷୟରେ ଭଲଭାବେ ଜାଣିଥିଲେ । [୫୦] କପ୍ତାନ ସ୍ଥିଥ୍ ପାର୍ଶ୍ଵବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରାମକୁ ଯାଇ ସେଠାକାର ଲୋକଙ୍କୁ କାଟି, କୁରାଡ଼ି, ବର୍ଜ୍ଜା, ମଶାଲ ଓ ତୋଲ ଉତ୍ୟାଦି ନେଇ ଗୁମ୍ଫା ନିକଟକୁ ଆସିବାକୁ ଓ ଲଟାବୁଦା କାଟି ସଫା କରି ଗୁମ୍ଫା ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ଖୋଲାଇବାକୁ କହିଥିଲେ । [୫୧] ଗୁମ୍ଫାର କାନ୍ଦରେ ଥିବା ବୋଧିସବୁଙ୍କ ଚିତ୍ର ଉପରେ ପଥରରେ ଗାରେଇ ନିଜର ନାମ ଓ ତାରିଖ ଲେଖି ପକାଇଥିଲେ । ୪ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚ ପଥରଗଦା ଉପରେ ଛିଡ଼ା ହୋଇ ସେ ନିଜ ନାମ ଗାରେଇଥିବାରୁ

କର୍ତ୍ତମାନ ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟର ଆଖିର ସ୍ଥରରୁ ଏହା କହୁଛି ଉପରେ ରହିଛି । [୪୯] ଏହାପରେ
ଜ୍ଞିଲ୍ୟମ୍ ଏର୍କାଇନଙ୍କ ଅଜନ୍ତା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଲେଖା ୧୮୭୭ ମସିହାରେ ବିମ୍ବ ସାହିତ୍ୟକ ସମାଜରେ
ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା । [୫୦]

ମନୋରମ ପରିବେଶ, ସ୍ଵଦର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଓ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଗୁଣ୍ଡା ଚିତ୍ରକଳା
ପାଇଁ ଅନ୍ତିମ କିଛି ଦଶକି ମଧ୍ୟରେ ଅଜନ୍ତା ବିଶ୍ୱ ବିଖ୍ୟାତ
ହୋଇଗଲା । ପୁନରାବିଷ୍ଳାର ପରେ ଏହାର ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକର
ଅନୁକରଣ କରି ମୁତନ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କ୍ୟାଯିବା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ୧୮୪୮
ମସିହାରେ “ରୟାଲ୍ ଏସିଆଟିକ ସୋସାଇଟି” ବିମ୍ବ
ପ୍ରେସିଡେନ୍ସିର ପଥର କଟା ଗୁଣ୍ଡାସମୂହର ସଫେର, ପୁନରୁକ୍ତାର
ଓ ପଞ୍ଜୀକରଣ ପାଇଁ “ବିମ୍ବ କେଉଁ ଟେମ୍ପଲ୍ କମିଶନ (Bombay
Cave Temple Commission)” ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା ଓ ଜନ୍ମ
ଜିଲ୍ଲାପଦଙ୍କୁ ଏହାର ସଭାପତି ଘୋଷିତ କରାଗଲା । ପରେ ଏହି
କମିଶନ ଭାରତୀୟ ପ୍ରମୁଖତାର ସର୍ବକାର ମୂଳଦୁଆ ସାଜିଥିଲା
। [୫୧]

ଓପନିବେଶିକ ଶାସନ କାଳରେ ଅଜନ୍ତା ଗୁଣ୍ଡା ହାଇଡ୍ରାବାଦ
ନିଜାମଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ରହିଥିଲା ଓ କଂରେଜ
ଶାସନାଧୀନ ଭାରତର ଅଂଶ ନଥିଲା । [୫୨] ୧୯୭୦ ଦଶକିର
ଆରମ୍ଭରେ ହାଇଡ୍ରାବାଦ ନିଜାମ ଗୁଣ୍ଡାରେ ଥିବା ଚିତ୍ରମାନଙ୍କ ପୁନରୁକ୍ତାର ପାଇଁ ଲୋକଙ୍କୁ
ନିଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ସେ ଏକ ସଂଗ୍ରହାଳୟରେ ପରିଣତ କଲେ ଓ ଆମଦାନୀର
ଉଦେଶ୍ୟ ସହିତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତକଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଣ କରିବା ପାଇଁ ଅଜନ୍ତାକୁ ସଢ଼ିକ ନିର୍ମାଣ କରାଇଲେ ।
କିନ୍ତୁ ପରିଚାଳନାଗତ ଅବ୍ୟବସ୍ଥା ଯୋଗୁଁ ଅଜନ୍ତାର ଅବସ୍ଥା ଆହୁରି ଖରାପ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି
ରିତାର୍ଡ କୋହେମ କୁହନ୍ତି । ସ୍ଥାଧୀନତା ପରେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ସରକାର ଗମନାଗମନ ଓ

୧୯୧୯ ମସିହାରେ ଗୁଣ୍ଡା
୧୦ ଆବିଷ୍ଳାର କରିବା
ପରେ ଜନ୍ମ ସ୍ଥିଥ୍ ନିଜ
ନାମ ଓ ତାରିଖ ଗୁଣ୍ଡା
କାନ୍ଦୁରେ ଗାରେଇ ଲେଖି
ଦେଇଥିଲେ

ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ ପାଇଁ ସୁବ୍ୟବଙ୍ଗୀ କରିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟରେ ଅଜନ୍ତାକୁ ନିୟମିତ ପରିବହନ ବ୍ୟବଙ୍ଗୀ, ବିଶ୍ଵାମାଗାର, ଗାଇଡ୍ ବ୍ୟବଙ୍ଗୀ ଓ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଵଚନା କେବ୍ର ପ୍ରଭୃତିର ସୁବିଧା ରହିଛି । [୪୭]

ଅଜନ୍ତା ଓ ଏଲୋରା ବର୍ତ୍ତମାନ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ପ୍ରମୁଖ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେନ୍ଦ୍ର ପାଲିତି ଯାଇଛନ୍ତି । ଛୁଟିଦିନମାନଙ୍କୁରେ ଏଠାରେ ବହୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଙ୍କଙ୍କ ସମାଗମ ହୁଏ ଯାହା ଗୁଣ୍ଡା ଓ ଏହାର ଚିତ୍ରକଳାର ସଂରକ୍ଷଣ ପ୍ରତି ସମସ୍ୟା ସୃଷ୍ଟି କରିପାରେ [୪୩] ଗୁଣ୍ଡାର କମ୍ ଆଲୋକରେ ଦେଖାଯାଉନଥିବା ଚିତ୍ରକଳାକୁ ଲୋକେ ଏଠାରେ ଭଲ ଭାବେ ଦେଖିପାରିବେ ଓ ଗୁଣ୍ଡାକୁ ଅଧିକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତକ ଯିବେନାହିଁ - ଏହି ଉଦେଶ୍ୟ ରଖି ୨୦୧୭ ମସିହାରେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିକାଶ ନିଗମ ଭାରତୀୟ ପ୍ରନ୍ତତର୍ଭୁ ସର୍ବେକ୍ଷଣର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେନ୍ଦ୍ରରେ ଗୁଣ୍ଡା ୧, ୨, ୩ ଓ ୪ର ନକଳ ନିର୍ମାଣ କରିବାକୁ ଯୋଜନା କରିଥିଲା । [୪୪]

ଅଜନ୍ତାର ବିହାର ଓ କୌଣସି ମନ୍ଦିର

୪୯

ଡେକାନ ଗ୍ରାମ ମାଳଭୂମିର ଆଗ୍ରେୟଶିଳା ଚଣାଣରେ ଅଜନ୍ତା ଗୁଙ୍ଗାସମୂହ ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । ଏହି ସବୁ ଶିଳା ଭୂବିଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ କ୍ରିଟେମ୍‌ସିୟୁସ୍ ଯୁଗରୁ ରହିଆଏଇଛନ୍ତି । ଏହି ପଥର ଚଣାଣରେ ଭୂମାନ୍ତରାଳ ଭାବେ ସ୍ଥରୀକୃତ ଏବଂ ପଥରର ମାନ ଓ ଦୃଢ଼ତା ସର୍ବତ୍ର ସମାନ ନୁହେଁ । [୫୫] ପ୍ରସ୍ତୁରରେ ଏପରି ମାନର ତଥାତ ଯୋଗୁଁ ଛପାତିମାନଙ୍କୁ ପ୍ରତି ଗୁଙ୍ଗା ପାଇଁ ଅଲଗା ଉପାୟ ଅବଳମ୍ବନ କରିବାକୁ ହେଉଥିଲା । ପଥରର ପ୍ରକୃତିରେ ବିବିଧତା ଯୋଗୁଁ କିଛି ଛାନରେ ଫାଟ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛି ବା ନିର୍ମିତ ଗୁଙ୍ଗା ଉଷ୍ଣତିପତିଛି (ସଥା ଗୁଙ୍ଗା-୧ର ବେଦୀମଣ୍ଡପ) । ପାହାଡ଼ ଉପରୁ

ତେଳକୁ ଏକ ସ୍ଵଭାବୀ ଖୋଲି ଓ ତାହା ପରେ ସ୍ଵଭାବଙ୍କୁ ଓସାଇଆ ଭାବେ ଖୋଲି ଏହି ସବୁ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିଲା । ଆଂଶିକ ରୂପେ ନିର୍ମିତ ବିହାର ୨୧-୨୪ ଏବଂ ଅସମ୍ଭବୀ ଗୁମ୍ଫା ୨୪ରୁ ଏପରି ପଞ୍ଚତି ଅବଳମ୍ବନ କରାଯାଇଥିବା ସ୍ଵଷ୍ଟ ହୋଇଛି । [୪୭]

ପ୍ରସ୍ତୁରଶିଳ୍ପୀମାନେ ପଥର କା ସ୍ଵଭାବୀ ଖୋଲିବା ସହ ମୁର୍କ ନିର୍ମାଣ କରିବାରେ ମଧ୍ୟ ସିଙ୍ଗଦ୍ଵୟ ଥିଲେ । ଗୁମ୍ଫାର ଛାତ, କାନ୍ଦ ଓ ସ୍ତମ୍ଭରେ ସୁଦର ପ୍ରସ୍ତୁରକଳା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ପୁଣି ମୁର୍କ ଓ ଶିଳା ଉପରେ ଅଙ୍କିତ ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଏକା ସମୟରେ ସମ୍ମାଦିତ ହୋଇଥିଲା । [୪୮] ଅଣ୍ଣ ଖୁରାକୃତି ପାହାଡ଼ ମଝା ମଝି (ଗୁମ୍ଫା ୧୪ ଓ ୧୭ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ଲାନରେ) ଅଜନ୍ତାକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପାଇଁ ଏକ ବିଶାଳ ତୋରଣ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାର ଉତ୍ସୁକ ପାର୍ଶ୍ଵରେ ହସ୍ତୀ ଓ ସ୍ଵୁରକ୍ଷା ପାଇଁ ନାଗ ଦେବତା ରହିଥିଲେ । [୪୯] ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ହିନ୍ଦୁ ଓ ଜୈନ ଗୁମ୍ଫା ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏପରି କରାଯାଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଏଲୋରା ଗୁମ୍ଫା, ଘଟୋକ୍ତର ଗୁମ୍ଫା, ବାଦାମୀ ଗୁମ୍ଫା, ଏଲିଫାଣ୍ଟା ଗୁମ୍ଫା, ବାଘ ଗୁମ୍ଫା, ଓରଙ୍ଗାବାଦ ଗୁମ୍ଫା । [୫୦] ଓ ଶିବଲେଣୀ ଗୁମ୍ଫାରେ ଏପରି ତୋରଣ, ଜଗୁଆଳୀ, ନାଗ ଦେବତା ବ୍ୟବଶ୍ଳା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଧର୍ମ ପାଇଁ ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ କିତିନ୍ତ ପୃଷ୍ଠାପୋଷକଙ୍କ ଅନୁଦାନରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରୁ କିଏ କେତେ ଦାନ କରିଥିଲା ତାହାର ଶିଳାଲେଖ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ପ୍ରତି ଗୁମ୍ଫା ପ୍ରାୟ ଜଣେ ପୃଷ୍ଠାପୋଷକଙ୍କ ଅନୁଦାନରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ପୁଣ୍ୟ ପାଇଁ ଏହି ରାଜା, ସଭାଷଦ ଓ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଅନୁଦାନ ଦେଇ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଗୁମ୍ଫା ୧୭ର ଶିଳାଲେଖରୁ ଏ ବିଷୟରେ କିଛି ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ମିଳେ । [୫୦]

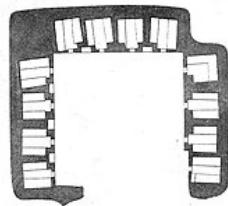
ଡେକାନ ମାଳଭୂମିର ଏକ ବିଶାଳ ବାସାଲ୍ଲର ଚଗାଣରେ ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା ଖୋଦିତ । ଗୁମ୍ଫା ୨୪ର ଚିତ୍ର ।

ହରିଷ୍ମେନଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଛୋଟ ପାଠ ବା ଅତିରିକ୍ତ ନିର୍ମାଣମାନ କରାଯାଇଥିଲା । କିଛି ଚିତ୍ର ମୂଳ ଗୁମ୍ଫାରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ ପରି ବୋଧ ହୁଏ । ଗୁମ୍ଫା-୧୦ରେ ଏପରି ୩୦୦ଟି ଚିତ୍ର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଆଣିତ ହୋଇଥିଲା । [୨୯]

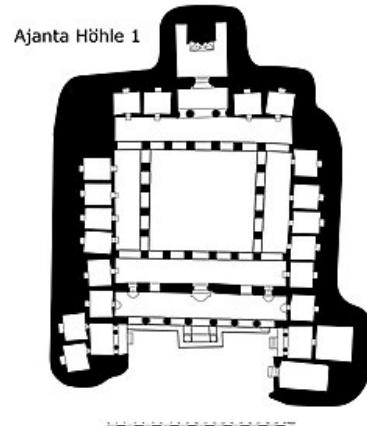
ବିହାର

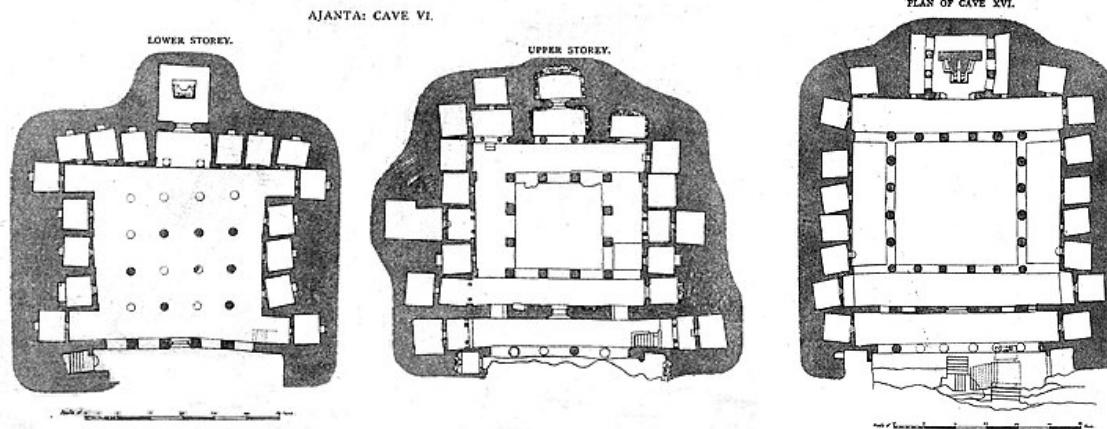
ଗୁମ୍ଫା ଧର ବିହାର, ମହିରେ ପ୍ରାର୍ଥନା
ଗୃହ ଓ ଚାରି ପଟେ ସମ୍ୟାସୀଙ୍କ
କୋଠରୀ

ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା
୧୭ର ନକସା

ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା
୧[୭]ର ନକସା

ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା ୬[୨୩]ର ନକସା

ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା
୧୬[୨୪]ର
ନକସା

ଅଜନ୍ତାର ଅଧିକାଂଶ ଗୁମ୍ଫା ବିହାର ଅଟନ୍ତି । ଅଧିକାଂଶ ବିହାରର ନକସା ବର୍ଣ୍ଣାକାର ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରତି ବିହାରର କାନ୍ଦରେ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଓ ଭିନ୍ନଙ୍କ ରହିବା ପାଇଁ ଷ୍ଟୁଡ଼୍ର କୋଠରୀମାନ ରହିଥାଏ । [୨୪]
ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଅଜନ୍ତାର ଅଧିକାଂଶ ଗୁମ୍ଫା ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ସମୟର
କଳାଚୌକୀ ଅନୁସାରେ ବିହାରର ପଛ ପଟକୁ ଏକ ଗର୍ଭ ଗୃହ ବା ଦେବ ପାଠ ନିର୍ମିତ
ହୋଇଥିଲା । ପାଠାସାନ ବୁଝଙ୍କ ଆଖପାଖରେ ତଥା ପ୍ରାର୍ଥନାଗୃହର କାନ୍ଦ, ଛାତ ଓ ସ୍ତମ୍ଭରେ
ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ପ୍ରସ୍ତୁରକଳା ଓ ଚିତ୍ରକଳା ଦେଖାଯାଏ । [୨୫] ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ ହୀନଯାନରୁ
ମହାଯାନ ପରମାରାର ବିରତ୍ତନ ସମୟରେ ଏହି ସବୁ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ସବୁ
ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକୁ ମୋନାଷ୍ଟ୍ରୀ (monastery), ବୌଦ୍ଧ ବିହାର ବା ବୌଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର କୁହାଯାଏ ।

ବିହାରଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରସ୍ତୁର ସ୍ତମ୍ଭ ମାନ ଧାଡ଼ିରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ଏକ ବର୍ଣ୍ଣାକାର ଅଗଣୀ,
ପ୍ରାର୍ଥନାଗୃହ ବା ସଭାଗୃହ ସ୍ଥାପି କରନ୍ତି । ବର୍ଣ୍ଣାକାର ଅଗଣୀ ଚାରିପତେ ପରିକ୍ରମା ପାଇଁ ଏକ
ଅଗଣୀ ବା ଭିତର ବେଢା ରହିଥାଏ । ପାର୍ଶ୍ଵ ଓ ପଛ ପଟର କାନ୍ଦରେ ପଥରକୁ ଖୋଲି ଛୋଟ

ପ୍ରକୋଷ୍ଟମାନ ନିମିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ପ୍ରକୋଷ୍ଟମାନଙ୍କ ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ସଂକୀର୍ତ୍ତ । ପ୍ରଥମେ ଏହି ପ୍ରକୋଷ୍ଟମାନଙ୍କରେ କାଠ କବାଟ ଲାଗିଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ।^[୭୭] ବିହାରର ମଣିରେ ପଢ଼ପଟକୁ ଏକ ଦେବପାଠ ରହିଥାଏ ଯେଉଁଥିରେ ବୁଝଙ୍କର ମୁଣ୍ଡ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥାଏ ।

ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ବିହାରଗୁଡ଼ିକ ସରଳତର ଓ ସେଥିରେ କୌଣସି ଦେବପାଠ ବା ଗର୍ଭଗୃହ ନଥାଏ ।^[୭୮] ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ମଧ୍ୟ ଭାଗରୁ ବିହାର ମଧ୍ୟରେ ଦେବପାଠ ବା ଗର୍ଭଗୃହ ନିର୍ମାଣ କରିବାର ଶୌକୀ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ସ୍ଥିଂକ ମତ ଦିଆନ୍ତି । ଅନେକ ଗୁମ୍ଫା ଖୋଲାଯାଉଥିବା ବେଳେ ଦେବପାଠ ଏହାର ପୋଜନାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିବାର ସମ୍ବାଦନା ମଧ୍ୟ ରହିଛି ।^[୭୯]

ଗୁମ୍ଫା-୧ ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନିର୍ମିତ ଏକ ବୃହତ ବିହାର । ଗୁମ୍ଫା ଏଇ ବିହାର ସାମାନ୍ୟ ଅଳଗା ପ୍ରକାରର । ଗୁମ୍ଫା ଏଇ ଦ୍ଵିତିଳ ବିହାର ।^[୮୦]

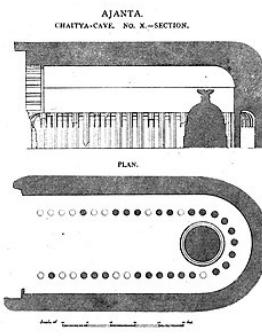
ଚେତ୍ୟ ଗୃହ

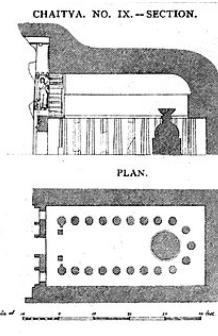
ଗୁମ୍ଫା-୨୭
ଚେତ୍ୟଗୃହର
ଅଭ୍ୟନ୍ତର (ରବର୍ଦ୍ଦ
ଶିଳ୍ପଙ୍କେ ଲାଗାର
ଫଟୋ ଛିତ୍ର)

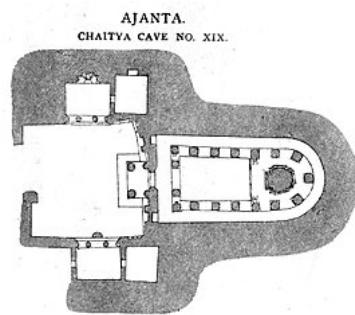
ଜେମସ୍ ଫର୍ମ୍ସନଙ୍କେ
ଅଙ୍କିତ ଗୁମ୍ଫା-୧୯
ଚେତ୍ୟଗୃହ

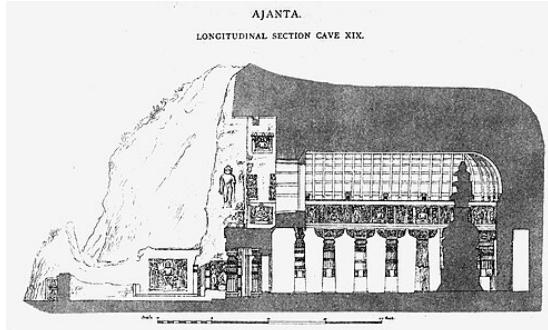
ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା
୧୦[୩୦]ର
ନକସା

ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା
୫[୩୦]ର
ନକସା

ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା
୧୯[୩୦]ର ନକସା

ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ଵରୁ ଗୁମ୍ଫା ଏଣର
ନକସା

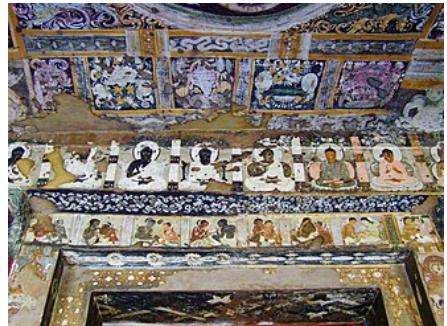
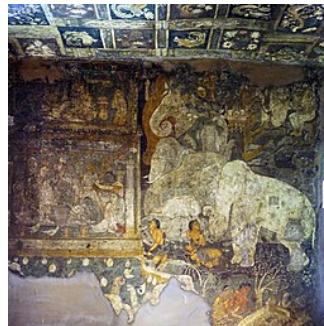
ଅଜନ୍ମାରେ ବିହାର ବ୍ୟତୀତ ଦେଖାଯାଉଥିବା ଦ୍ଵିତୀୟ ମୁଖ୍ୟ ନିର୍ମାଣ ଶୌଳୀ ହେଲା “ଚେତ୍ୟ ଗୃହ” । ଚେତ୍ୟ ଗୃହର ଅର୍ଥ ହେଲା ସ୍ଥୁପର ଘର । ଏଗୁଡ଼ିକର ମୁଖ୍ୟ କଷଟ୍ଟି ପତଳା ଓ ଆୟତାକାର ଏବଂ ଛାତଟି ଗମ୍ଭୀର ପରି । ଏହି ପ୍ରକାରର ଗୁମ୍ଫାରେ ସ୍ଥୁପ ସମ୍ମଞ୍ଜରେ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାର୍ଥନା ଗୃହ ରହିଥାଏ । ଗୁମ୍ଫାର ଦୁଇ ପାର୍ଶ୍ଵରେ ଧାଡ଼ି ଧାଡ଼ି ସ୍ଥିର ରହି ଏକ ପତଳା ରାସ୍ତା ସ୍ଥିର କରିଆନ୍ତି [୭୩][୭୭] ସ୍ଥୁପକୁ ପରିବେଶ୍ବନ କରି ସ୍ଥମ୍ଭମାନ ରହିଥାଏ ଓ ସ୍ଥୁପ ଚାରିପଟେ ପରିକ୍ରମା କରିବା ପାଇଁ ଏକ ସଂକୀର୍ତ୍ତ ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ ପଥ ରହିଥାଏ । ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ଥିବା ପ୍ରସ୍ତରକଳା ସ୍ଥିର ଓ ନିଶ୍ଚିନ୍ନ ଭାବେ ଖୋଦିତ । କିଛି ଚେତ୍ୟଗୃହରେ ଦ୍ୱାର ନିକଟରେ ଆଲୋକ ଆସିବା ପାଇଁ ବଡ଼ ଝରକା ମଧ୍ୟ ରହିଥାଏ । ଚେତ୍ୟ ବାହାର ପଟେ ସ୍ଥମ୍ଭବିଶିଷ୍ଟ ବାରଣ୍ୟା ରହିଥାଏ । ଅଜନ୍ମାର ସର୍ବପୁରାତନ ଚେତ୍ୟ ଗୃହ ସବୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୭ୟ-୧୯ ଶତାବୀରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ଛୁଲେ ନୃତନ ଚେତ୍ୟଗୃହଗୁଡ଼ିକ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାଙ୍କ ପଞ୍ଚମ ଶତାବୀ ସମୟର । ଉଭୟ ସମୟର ଚେତ୍ୟଗୃହର ଗଠନ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ୍ୟାନମାନଙ୍କ ପାରମାର୍ଥିକ ବଡ଼ ଗୀର୍ଜାଘରର ଗଠନରେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଛି [୭୧] ବିହାର ରାଜ୍ୟର ଗୟା ନିକଟରେ ଥିବା ଲୋମଣ ରଷି ଗୁମ୍ଫାରେ (ପଥରକୁ କାଟି ନିର୍ମିତ ଏହି ଗୁମ୍ଫା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବୀ ସମୟର) ମଧ୍ୟ ଅଜନ୍ମା ଓ ଗୀର୍ଜାଘରଙ୍କ ପରି ଗଠନ ଶୌଳୀ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ [୭୪] ଏହି ଚେତ୍ୟ ଗୃହଗୁଡ଼ିକୁ ପୂଜା ଗୃହ ବା ପ୍ରାର୍ଥନା ଗୃହ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ [୭୫][୭୬]

ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନିର୍ମିତ ଗୁମ୍ଫା-୯ ଓ ୧୦ ଏବଂ ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନିର୍ମିତ ଗୁମ୍ଫା-୧୯ ଓ ୨୭ ନିର୍ମାଣ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍କ ଚେତ୍ୟଗୃହ । ସମସ୍ତ ଚେତ୍ୟଗୃହର ଗଠନ ପ୍ରାୟ ଏକା ପ୍ରକାରର । ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାରରୁ ସ୍ଥୁପ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାର୍ଥନା ଅଗଣୀ (ଗୃହ) ରହିଥାଏ । ସ୍ଥୁପଟି ଚେତ୍ୟଗୃହର ଶେଷ ଆଡ଼କୁ ରହିଥାଏ । ସ୍ଥୁପ ଚାରିପଟେ ପ୍ରଦକ୍ଷିଣା ପାଇଁ ସଂକୀର୍ତ୍ତ ପଥ ରହିଥାଏ । ଗୁମ୍ଫା ୧୯ ଓ ୨୭ ଚେତ୍ୟଗୃହର ଛାତକୁ ଦେଖିଲେ କାଷ୍ଟ ନିର୍ମିତ ଛାତ ପରି ମନେ ଛୁଏ [୭୭] ଗୁମ୍ଫା ୯ ଓ ୧୦ ଚେତ୍ୟଗୃହର ଛାତରେ ପ୍ରକୃତ କାଠ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ [୭୮] ୧୯ ଓ

୨୭ ଗୁମ୍ଫାର ସ୍ଥାପରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ (୧୯ରେ ଛିଡ଼ା ଓ ୨୭ରେ ବସିଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ) ଖୋଦିତ ହୋଇଛି, ଯାହାକି ଏଲୋରାର ଗୁମ୍ଫା-୧୦ରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । [୨୭] ଗୁମ୍ଫା ୨୯ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନିର୍ମିତ ଏକ ଅସମ୍ଭୁର୍ଣ୍ଣ ଚୌତ୍ୟ ଗୃହ । [୨୮]

ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଚୌତ୍ୟଗୃହର ସ୍ଥମ୍ଭୁଗୁଡ଼ିକ ଅତି ସରଳ ଅଷ୍ଟଭୂଜାକାର ତିତି ଉପରେ ନିର୍ମିତ । ଏଗୁଡ଼ିକରେ ବୁଦ୍ଧ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ କରାଯାଇଥିଲା । ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଚୌତ୍ୟଗୃହର ସ୍ଥମ୍ଭୁଗୁଡ଼ିକ ଗଠନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଜରିଲାକର । ଏଥିରେ ଅଷ୍ଟଭୂଜାକାର ତିତି ଉପରେ ପଢ୍ବୁ, ଅଁଳା ପରି ଶୌଳୀ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅନେକ ସ୍ଥମ୍ଭୁରେ ଗୁମ୍ଫା ଏ ପରି ସ୍ଥାପନ ଆଳଙ୍କାରିକ ଚିତ୍ର, ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧ ଦେବାଦେବୀ, ପ୍ରସ୍ତର ଖୋଦିତ ଫୁଲ, ମାଳା ପ୍ରଭୃତି ରହିଛି । [୨୯][୩୦]

ଗୁମ୍ଫାଙ୍କିତ ଚିତ୍ରକଳା

ଗୁମ୍ଫା
ଛାତରେ
ଗୌତମ
ବୁଦ୍ଧଙ୍କ
ଜୀବନ
ଚନ୍ଦ
ଅଙ୍କିତ

ଗୁମ୍ଫା-୧୭ରେ
ଥିବା ଏହି
ଚିତ୍ରଟି ରାଜାଙ୍କ
ଧଳା ହାତୀ
ଜାତକ କଥା
ଉପରେ
ପର୍ଯ୍ୟବସିତ

ଗୁମ୍ଫା-୨ର ବହୁ
ଚିତ୍ରର ରଙ୍ଗ
ଛାଡ଼ିଯାଇଛି ଏବଂ
କିଛି ଅଂଶ ଅସମ୍ଭୁର୍ବ
ରହିଛି । ଏଥିର ବିଦୁର
ଜାତକ କଥା ଚିତ୍ରିତ
ହୋଇଛି । [୮]

ଗୁମ୍ଫା-୧୭ର ବାରଣ୍ୟା
ଦ୍ୱାରବନ୍ଧ ଉପରେ
ଟଟି ପୁଗଳ ଉପରେ
ଟଟି ବୁଦ୍ଧଙ୍କ
ଚିତ୍ର [୮][୮]

ଗୁମ୍ଫା-୧୭
ରେ
ସିଂହଳର
ରାଜକୁମା
ର
ବିଜୟଙ୍କ
ଚିତ୍ର

ଗୁମ୍ଫା-୧୭
 ରେ ହଂସ
 ଜାତକ
 କଥାର ଚିତ୍ର
 (ବୁଦ୍ଧ ନିଜ
 ପୂର୍ବ
 ଜୀବନରେ
 ଏକ ସ୍ମୃତିଲି
 ହଂସ ଥିବା
 ଏହି
 କଥାରେ
 କୁହାଯାଇଛି)
 [୮୪]

ଅଜନ୍ତାର ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ମୁଖ୍ୟତଃ ଜାତକ କଥା ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପୂର୍ବ ଜନ୍ମ
 ବିଷୟରେ ବିଭିନ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀୟ ଏହି ଜାତକ କଥା ରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ । ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁ ଓ ଜୈନ
 ଲୋହାମାନଙ୍କ ଭଲି ଜାତକ କଥାରେ ମଧ୍ୟ ପୁରାତନ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି, ଜୀବନଧାରା ଓ

ଦେଇକ ବିଚାରଧାରା ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥାଏ । ପୂର୍ବ ଶହେ ଜନ୍ମରେ ବୁଝିଙ୍ଗ ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ, ତ୍ୟାଗ ଓ ବଳିଦାନ ଜାତକ କଥାର ଗନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । [୮][୯][୧୦]

ଉତ୍ତ୍ରପୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଅଙ୍କିତ ଚିତ୍ରର ଅବଶେଷ ଅଜନ୍ମାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନିର୍ମିତ ଗୁମ୍ଫା-୧୦ ଓ ୧୧ର ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ସାତବାହନ ଶାସନକାଳର । ଭାରତୀୟ ଚିତ୍ରଶିଳ୍ପୀମାନେ ଅତି ପୁରାତନ କାଳରୁ ଏକ ସରଳ, ପ୍ରାକୃତିକ ଓ ନିରପେକ୍ଷ ଚତ୍ରଶିଳ୍ପୀ ଆପଣେଇ ଆସୁଥିଲେ ବୋଲି ଅଜନ୍ମା, ସାଙ୍ଗି ପ୍ରଭୃତି ଛ୍ଳାନର କଳାରୁ ଜଣାପଡ଼େ । [୧୧] ଗାନ୍ଧାର କଳାରୁ ପ୍ରଭାବିତ କିଛି ଚିତ୍ର ଅଜନ୍ମାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । [୧୨]

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ୪ଟି ଗୁମ୍ଫାରେ ବିଶାଳ ଶିଳାଚିତ୍ର ରହିଛି ଓ ଏଗୁଡ଼ିକ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଭଲ ଭାବେ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇ ରହିଛି । ଜେମ୍ସ ହାର୍ଲେଙ୍କ ମତରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଏହି ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଗୁପ୍ତ ଯୁଗ ମୁହଁଁ ବରଂ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଯୁଗର ବୈଭବ ବିଷୟରେ ସମ୍ୟକ ସ୍ମୃତମା ଦେଇଥାନ୍ତି । [୧୩][୧୪] ଶିଳ୍ପୀ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗୁମ୍ଫାର ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ୭ଟି ବର୍ଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ଗୋଟିଏ ଶିଳ୍ପୀର ଚିତ୍ର ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଗୁମ୍ଫା-୧୭ ଓ ୧୭ ଏବଂ ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସ୍ଥିଂକଙ୍କ ଅନୁସାରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ସମୟର । ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣର ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପାରମ୍ପରିକ ସହ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଯୁଗକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା କିମ୍ବା ବିଭିନ୍ନ ଛ୍ଳାନରୁ ନୃତ୍ୟ ଶିଳ୍ପୀଙ୍କ ଆଗମନ ହୋଇ ଦ୍ଵିତୀୟ ବର୍ଗର ଚିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଇପାରେ । [୧୫] ଅଜନ୍ମାର ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ପାରମ୍ପରିକ ଶିଳ୍ପୀ, ନିଖୁଣତା, ସୌକୁମାର୍ଯ୍ୟ, ରାଜକୀୟ ଠାଣି, ଶାରୀରିକ ସୌଦର୍ଯ୍ୟ, ଯୌନୋଦୀପକତା ଆଦି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପୂଜାଛୁଳୀ ଓ ସନ୍ୟାସୀ ରହୁଥିବା ଛ୍ଳାନରେ ଏପରି ଚିତ୍ର ଅଙ୍କାଯିବା ପାଣ୍ଡାତ୍ୟ ଲୋକଙ୍କୁ ଆଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟାନ୍ତିତ କରିଥିଲା । [୧୬]

ଗୁମ୍ଫାର ଛାତ ଓ କାନ୍ଦକୁ ହୃଦୟରେ ଲିପାହୋଇ ତାହା ସମ୍ମୂର୍ଣ୍ଣ ଶୁଣିବା ପରେ ଏହି ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଅଙ୍ଗା ଯାଇଥିଲା । [୧୮] ଅଜନ୍ତାର ସମୟ ଚିତ୍ରର ଶିଳ୍ପୀମାନଙ୍କୁ ନଗର ସଭ୍ୟତାର ବିଭାଗାଳୀ ଓ ରଙ୍ଗମୟ ପୃଷ୍ଠାପୋଷକଙ୍କଠାରୁ ପାଉଣା ମିଳୁଥିଲା । ଗୁପ୍ତ ସୁଗରେ ଚିତ୍ରକଳା ଅତି ଆଦୃତ ଥିଲା ବୋଲି ସାହିତ୍ୟକ ସ୍ଵତ୍ତମାନଙ୍କରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାରତୀୟ ଚିତ୍ରକଳା ରେଖାର ବନ୍ଦମୀ ବା ରେଖା-ପ୍ରକୋଷ୍ଟ ମଧ୍ୟରେ ଅଙ୍ଗାଯାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଅଜନ୍ତାରେ ଶିଳ୍ପୀମାନେ ସମ୍ମୂର୍ଣ୍ଣ କାନ୍ଦ ବା ଛାତକୁ ଗୋଟିଏ ଚିତ୍ରରେ ବା ଏକାଧିକ ଦୃଶ୍ୟରେ ଆଛାଦିତ କରିବାର ସ୍ଥାଧୀନତାକୁ ଉପଭୋଗ କରିଥିଲେ । [୧୯] ଗୁମ୍ଫାର ଛାତରେ ମଧ୍ୟ ବିସ୍ତୃତ ଓ ଆଳଙ୍କାରିକ ଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । [୨୦] ଗୁମ୍ଫା-ଏର ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କରେ ବାହି ବାହି ସେହି ଜାତକ କଥାଗୁଡ଼ିକୁ ଅଙ୍କିତ କରାଯାଇଛି ଯେଉଁ ସବୁ କାହାଣୀରେ ବୁଝ ଜଣେ ରାଜା ଥିଲେ । ସ୍ଥିଂକଙ୍କ ଅନୁସାରେ ହରିସେନ ହିଁ ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ଅନୁଦାନ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଗୁମ୍ଫା-ଏର ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କରେ ବୁଝ ନିଜ ରାଜକୀୟତା ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାର ଦୃଶ୍ୟ ଦର୍ଶିତ । [୨୧]

ଶେଷ ସମୟର ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କର (କିଶେଷ ଭାବେ ଗୁମ୍ଫା ୭ ଓ ୧୭) ଖୋଦନ ଚାଲିଥିବା ସମୟରେ ଶିଳ୍ପୀମାନେ ଖୋଲା ସରିଥିବା ଅଂଶର ଚିକ୍କଣ କାନ୍ଦରେ ସମସ୍ତାମୟିକ ଭାବେ ଚିତ୍ର ଆଙ୍କିବା ଆରମ୍ଭ କରିଦେଇଥିଲେ । [୨୨] ୪୭ ପରେ ଅଜନ୍ତାରେ କାର୍ଯ୍ୟ ଛୁଟିତ ହେବାକୁ ଗୁମ୍ଫା ୪ ଓ ୧୭ରେ କିଛି ଛୁଟନରେ ଚିତ୍ର ନଥିବାର କାରଣ ବୋଲି ସ୍ଥିଂକ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । କାର୍ଯ୍ୟ ପୁନରାରମ୍ଭ ସମୟରେ ଖାଲି ଛୁଟନରେ ହୃଦ ଲିପାଗଲା କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରାଯାଇପାରି ନଥିଲା । [୨୩]

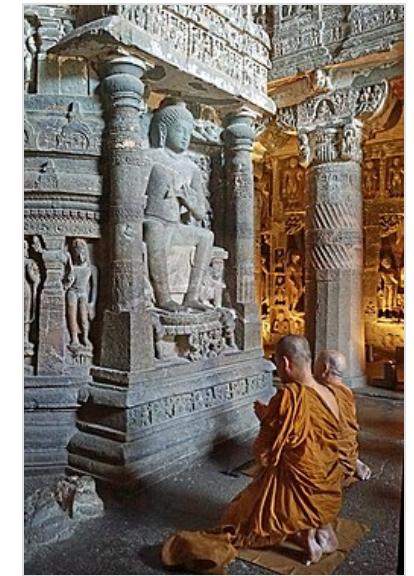
ସ୍ଥିଂକଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତାବିତ ସମୟକ୍ରମ ଓ ଗୁମ୍ଫାର ଛାତିହାସ

ଆଲ୍ଟର ଏମ. ସ୍ଥିଂକ ବହୁ ବର୍ଷର ଗବେଷଣା ପରେ ଅଜନ୍ତା ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ନିର୍ମାଣର ସମୟକ୍ରମ ନିର୍ଦ୍ଦୀରଣ କରିଛନ୍ତି । ଅଜନ୍ତାର ନିର୍ମାଣ କାଳ ଖ୍ରୀ. ୪୮ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ଦେଇଥିବା ସ୍ଥିଂକଙ୍କ ମତ ପାରମ୍ପରିକ ଓ ଅନ୍ୟ ଗବେଷକଙ୍କ ମତଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ଶିଳାଲେଖ, ଛାପତ୍ୟ ଶିଳୀ, ଆଖପାଖର ଗୁମ୍ଫା ମଦିରମାନଙ୍କ ସମୟକାଳ, ଅସମ୍ମୂର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ରାଜବଂଶମାନଙ୍କ

સમયકાળનું ભર્તી કરી સ્વીંક દિજ એકાદૃપે પહૃષ્ણિછન્તિ । [૫૭] તાઙ્ખન બિશ્વાસ યે ખ્રી.ગૃ. ૧૦૦રું ખ્રી. ૧૦૦ મધ્યરે નિર્મિત હોઇસારિથિબા પ્રથમ પર્યાયુર ગુંઘાગુડીક ૩૦૦ બર્ષરું અધિક સમય પરિત્યક્ત હોઇ પડ્યું રહ્યાથિલા । વાકાટક બંશન હિન્દુ રાજા હરિષેન આસ્તિ પરે ખ્રી. ૪૭૦-૪૭૭ મધ્યરે ગુંઘારે પૂણી નિર્માણ કાર્ય કરાગલા । [૫૮] હરિષેનઙ્ક સામ્રાજ્ય મધ્ય-ભારત પર્યાયું બધાપું થિલા ઓ તાઙ્ખ સામ્રાજ્યર ઉત્તર ઓ દક્ષિણને યથાક્રમે ગુપ્ત ઓ પલ્લુર બંશન શાસકમાનઙ્ક રાજ્ય થિલા । [૫૯]

સ્વીંકઙ્ક અનુસારે હરિષેન દિજ મન્દ્રી બરાહદેવ ઓ ઉપેદ્રગુપ્ત, બિભિન્ન મિત્રરાજા ઓ અજન્તા અઞ્ચલરે રાન્નું કરુથિબા તાઙ્ખ અધીનસ્થ રાજાઙ્કું અજન્તારે મૂઠન નિર્માણ કરિબા પાછું કહ્યાથિલે । અનુદાન સમૃદ્ધિય શિલાલેખરે એ સંપર્કરે કિછું તથાય મિલે । ખ્રી. ૪૭૭ બેળકું અનેક ગુંઘારે સમકાળીન નિર્માણ કાર્ય આરમ્ભ હેલા । પઢોણી અસ્તક રાજામાનઙ્કું આક્રમણ આશઙ્કારે ખ્રી. ૪૭૮રે નિર્માણ કાર્ય સામયુક રાને સ્થાપિત રહ્યાથિલા । એહા પરે હરિષેનઙ્ક અનુદાનરે નિર્મિત હેઠથિબા ગુંઘા-૧ ઓ ઉપેદ્રગુપ્તઙ્ક અનુદાનરે નિર્મિત હેઠથિબા ગુંઘાસમૂહરે (૭૭-૭૮) નિર્માણ કાર્યર પુનરારમ્ભ હેલા । અસ્તકમાને ઉપેદ્રગુપ્ત શાસન કરુથિબા અંશ અધિકાર કરિબા કાલરે ખ્રી. ૪૭૭ બેળકું કાર્ય સમૃદ્ધિ બન હોઇગલા ઓ ખ્રી. ૪૭૮ પર્યાયું નિર્માણ કાર્ય બન રહ્યાથિલા । [૫૮]

કિછું સમય પાછું ગુંઘા નિર્માણ કાર્ય પૂણી આરમ્ભ હેલા કિન્નું ૪૭૭રે હરિષેનઙ્ક મૃત્યુ પરે પૂણી સ્થાપિત હેલા । ગુંઘા-૭૭ર ખોદન પાછું અસ્તકમાને અનુદાન દેખાયારું એહાકું છાડ્યું અન્ય સમય બઢું ગુંઘાર

ગુંઘા-૭૭ ચેંદ્ર
ગૃહરે જણે
સન્યાસી પ્રાર્થના
કરુછન્તિ

ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା । ଅସ୍ତ୍ରକମାନେ ହରିସେନଙ୍କ ପୁତ୍ରଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଦ୍ରୋହ ଆରମ୍ଭ କଲେ ଓ ବାକାଟକ ବଂଶର ପତନ ଘଟିଲା । ଖ୍ରୀ. ୪୭୮-୪୮୦ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପ୍ରଭାବଶାଳୀ ଅନୁଦାନକାରୀଙ୍କ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା । ରାଜା ଓ ଅନ୍ୟ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଯୋଗୁଁ ଯେଉଁ ଶୁଦ୍ଧ ଓ ଅନ୍ତ୍ରସମ୍ମୁହ ଦାତାମାନେ ନିଜର ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମିତ କରାଇ ପାରିନାଥିଲେ, ସେମାନେ ଏହି ସମୟର ସ୍ମୃତି ନେଇ ଅନେକ ଛୋଟ ଛୋଟ ଗୁମ୍ଫା ଖୋଦନ କରାଇଲେ । ମୁଖ୍ୟ ଚଟାଣର ସମ୍ବୂଧ ଭାଗ, ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟକର୍ତ୍ତୀ କାନ୍ଦ ଓ ପୂର୍ବରୁ ରହିଥିବା ଗୁମ୍ଫାର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାରା ପାର୍ଶ୍ଵରେ ଏହି ସବୁ ଛୋଟ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । [୫୯] ସ୍ଥିଂକ ଆହୁରି କୁହନ୍ତି ଯେ ୪୮୦ ଖ୍ରୀ. ପରେ ଅଜନ୍ତାରେ ଗୋଟିଏ କି ମୁର୍କ ନିର୍ମିତ ହୋଇନାହିଁ । [୧୦୦] କିନ୍ତୁ ଗୁମ୍ଫା ୭୭ ବାହାରେ ଗମନତାକୀର ଶେଷ ବା ମି ଶତାବ୍ଦୀର ଆରମ୍ଭ ସମୟର ଏକ ରାଷ୍ଟ୍ରକୁଟ ଶିଳାଲେଖରୁ ସେହି ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟବହାର ହେଉଥିବାର ସ୍ମୃତନା ମିଳେ ।

କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ଗୋଟିଏ ବା ଦୁଇ ବର୍ଷର ଭୁଲ ରହିପାରେ ବୋଲି ସ୍ଥିଂକ କୁହନ୍ତି କିନ୍ତୁ ସେ ନିଜ ସମୟକ୍ରମ ସଂରକ୍ଷଣୀୟ ଅନୁମାନରେ "ଆନୁମାନିକ (circa)" ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିନାହାନ୍ତି । [୧୦୧]

ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧ ପୃଷ୍ଠାପାଦକତା

ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତରେ ଯେଉଁ ସମୟରେ ଉତ୍ସୁକ ବୌଦ୍ଧ ଓ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ଆଦୃତ ଥିଲା, ସେ ସମୟରେ ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏକାଧିକ ଗବେଷକଙ୍କ ମତରେ ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫାର ଅନୁଦାନକାରୀ ବାକାଟକ ରାଜବଂଶ ଉତ୍ସୁକ ବୌଦ୍ଧ ଓ ହିନ୍ଦୁ ଦେବାଦେବୀଙ୍କର ଆରାଧନା କରୁଥିଲେ । [୩୪][୧୦୨] ହିନ୍ଦୁ ଶାସକ ଭାବେ ପରିଚିତ ଏହି ରାଜବଂଶୀୟ ଶାସକମାନଙ୍କ ଶିଳାଲେଖରୁ ସେମାନଙ୍କ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ସମ୍ବାଦ ଓ ଭକ୍ତି ବିଷୟରେ ଜଣାପଡ଼େ । [୧୦୩]

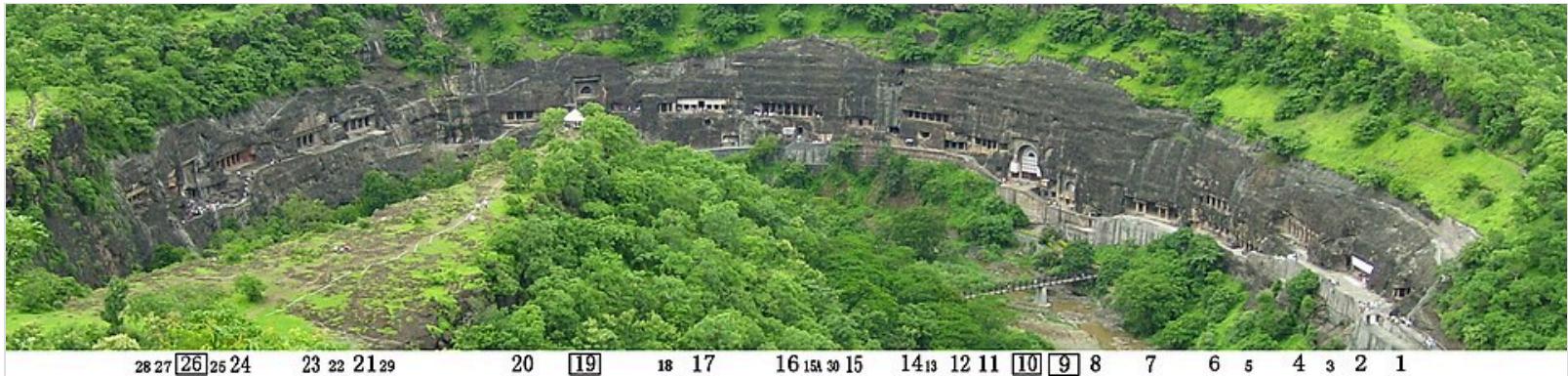
ସ୍ଥିଂକ କୁହନ୍ତି :

ବରାହଦେବଙ୍କ ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣରେ ରହିଥିବା ଅବଦାନରୁ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଉଭୟ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଉପାସକ ହୋଇପାରିବ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ଯଦିଓ ଅଧିକାଂଶ ସିତିହୀସିକ ପୂର୍ବ ବାକାରକ ରାଜାଙ୍କ ପରି ହରିସେମଙ୍କୁ “ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ ଜଣେ ହିନ୍ଦୁ ରାଜା” ବୋଲି କହିଛନ୍ତି, ତାଙ୍କ ପୃଷ୍ଠାପୋଷକତାରେ ନିର୍ମିତ ସ୍ମୁଦର ଗୁମ୍ଫା-ଲାଭ ମଧ୍ୟ ଦ୍ଵେତ ଉପାସନାର ସ୍ମୃତିନା ମିଳେ ।

— ଆଲାଟର ସ୍ଥିଂକ, *Ajanta: History and Development, Cave by Cave*, [୧୦୭]

ଆଗୋରା ନଦୀର ଦକ୍ଷିଣ ତଟରେ (ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫାର ସମ୍ମୁଖରେ ଓ ନଦୀର ଅପର ପାଶ୍ବରେ) ନିକଟରେ ଖନନ କରାଯାଇଥିବା ଇଟା ନିର୍ମିତ ବିହାରରେ ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦନୀଙ୍କ (ବା ଦୁର୍ଗା) ଏକ ଫଳକ ମିଳିଛି [୧୦୪][୧୦୫][୧୦୬] ଗୁମ୍ଫାର କାରିଗରମାନେ ଏହି ଦେବୀଙ୍କ ପୂଜା କରୁଥିବେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ [୧୦୪][୧୦୫] ଅଜନ୍ତା ନିକଟରେ ୪ମ ଶତାବ୍ଦୀର ସାମଗ୍ରୀର ଅବଶେଷ ମିଳିବା ଏଠାରେ କହୁ ସଂଖ୍ୟକ କାରିଗର ରହିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ବୋଲି ଯୁକ୍ତ ଘୋଷଣାକୁ ଓ ଆଲାଟର ସ୍ଥିଂକ ମତ ରଖିଛନ୍ତି [୧୦୭][୧୦୮]

ପ୍ରତି ଗୁମ୍ଫାର ବିବରଣୀ

28 27 [26] 25 24   23 22 21 29   20 [19]   18 17   16 15 30 15   14 13 12 11 [10] [9] 8   7   6 5   4 3 2 1

ଆଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫାସମୂହର ଏକ ପାନୋରାମା ଚିତ୍ର । ଡାହାଣରୁ ବାମ ପଟକୁ ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ କ୍ରମାଙ୍କ ଅନୁସାରେ ରହିଛନ୍ତି । ଗୁମ୍ଫା ୨୧ ଉପରକୁ ରହିଥିବା ଗୁମ୍ଫା ୨୧ ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଓ ବିଳମ୍ବରେ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର କ୍ରମାଙ୍କ ଛୁନ୍ଦ ଅନୁସାରେ ମେଲ ଖାଉନାହିଁ । ସେପରି ଗୁମ୍ଫା ୧୪ ଓ ୧୭ ମର୍ମରେ ନଦୀଶ୍ୟାମ୍ୟା ନିକଟରେ ଗୁମ୍ଫା ୩୦ ରହିଛି ଯାହା ଏ ଚିତ୍ରରେ ଦେଖାଯାଉନାହିଁ । ବାକ୍ଷ ଚିହ୍ନିତ ଗୁମ୍ଫା ୫, ୧୦, ୧୫ ଓ ୨୭ ଚିତ୍ର୍ୟ ଗୁଡ଼ ଓ ଛୋଟ ଅକ୍ଷରରେ ଲିଖିତ ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ ବେଶୀ ଗୁରୁଡ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଗୁମ୍ଫା ମୁହଁନ୍ତି ।

ଗୁପ୍ତା ଦ

ମହାଜନକ ଜାତକ
କଥାର ଏହି ଚିତ୍ରରେ
ସନ୍ୟାସୀ
ଜୀବନଧାରଣା
କରିବାକୁ ରାଜାଙ୍କ
ସ୍ନଘୋଷଣା [୧୦୯]

ଶିବ ଜାତକ କଥାର
ଏହି ଚିତ୍ରରେ
ସନ୍ୟାସୀ ହେବା ପାଇଁ
ରାଜାଙ୍କ
ଅଭିଷେକ [୧୦୯]
[୧୧୧]

ବୋଧିସ୍ତ୍ର
ପଦ୍ମପାତ୍ର
[୧୧୦]
[୧୧୨]

ବୋଧିସ୍ତ୍ର
ବନ୍ଧୁପାତ୍ର [୧୧୦]
[୧୧୩]

ଗୁମ୍ଫା-୧ରେ ପାନମଗୁ ସନ୍ୟାସୀ,
ଅପସରା, ହାତୀ, ଯୋଡ଼ା, ସିଂହ
ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଶିଳାଚିତ୍ର

ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାରରୁ ଗୁମ୍ଫା-୧ର ମୁଖ୍ୟ
ପାଠ ଓ ଅଭ୍ୟନ୍ତର

ଗୁମ୍ଫା-୧ର ଏକ କୋଣରୁ ଏହାର
ଅଭ୍ୟନ୍ତରର ଦୃଶ୍ୟ

ଗୁମ୍ଫା-୧ର ସମ୍ବୂଦ୍ଧ

ଆଶ୍ଵିନ୍ଦୁରାକୃତି ପଥର ଚଟାଣର ପୂର୍ବତମ ଅଂଶରେ ଗୁମ୍ଫା-୧ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟରେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତକମାନେ ପ୍ରଥମେ ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥାନ୍ତି । ଗୁମ୍ଫାଷମ୍ବୂଦ୍ଧର ଏକ କୋଣରେ ରହିଥିବାରୁ ନିର୍ମାଣକାଳରେ ଏହି ଗୁମ୍ଫାଟି ଅନ୍ୟ ଗୁମ୍ଫାଙ୍କୁ ତୁଳନାରେ ସେତେ ଗୁରୁତ୍ୱ ବହନ କରୁନାଥିବ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ସ୍ଥିଂକଙ୍କ ମତରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଖୋଦିତ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୁମ୍ଫା-୧ ଅନ୍ୟତମ । ଗୁମ୍ଫାର ବଡ଼ାରୁ ଅଧିକ ଛିଅ ଅବଶେଷ ଜମା ହୋଇନାଥିବା, ଗୁମ୍ଫା ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ କମ୍ ମାତ୍ରାରେ ଅବକ୍ଷୟ ହୋଇଥିବା କାରଣରୁ ନିର୍ମାଣ ପରେ ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ଥିବା ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତିର ଅଭିଷେକ ଓ ପୂଜା ହୋଇନାଥିବା ସ୍ଥିଂକ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ଗୁମ୍ଫାରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପୁନର୍ଜନ୍ମର କେବଳ ରାଜକୀୟ ଜୀବନକଥା ସବୁ ଅଞ୍ଜିତ ହୋଇଥିବାରୁ ବାକାଟକ ରାଜା ହରିଷେନ ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ପୃଷ୍ଠାପୋଷକ ରହିଥିବା ସ୍ଥିଂକ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି ।

ଏହି ଗୁମ୍ଫା ଉପର ଚଟାଣ କାନ୍ଦୁ ପରି ଭାଲୁଆ । ତେଣୁ ଉତ୍ତମ ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ପଥର ଚଟାଣକୁ ବହୁ ଅଭ୍ୟନ୍ତର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଖୋଦନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏହି କାରଣରୁ ଗୁମ୍ଫା ସମ୍ବୂଦ୍ଧରେ ଏକ ଅଗଣ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଥିଲା । ୧୮୮୦ ମସିହାର ଅଜନ୍ତାର ଚିତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହି ଗୁମ୍ଫା

ସମ୍ବୁଦ୍ଧରେ ଏକ ଦ୍ୱାର ମନ୍ତ୍ରପ ରହିଥିଲା ଯାହା ଭାଙ୍ଗିବା ପରେ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ପଥରଗୁଡ଼ିକୁ ସାଇତି ରଖିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ନିମ୍ନରେ ନଦୀ ଶୟାମାକୁ ଫିଙ୍ଗ ଦିଆଯାଇଥିଲା ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି କଳାକୃତି ଛୁଟ [୧୧୪]

୩୪.୭ ମି x ୭୭.୭ ମି [୧୧୫] ମାପର ଗୁମ୍ଫା-୧ରେ ସ୍ଵୁଦର ଶିଳା ଖୋଦିତ ଚିତ୍ର, ଶିଳା ଅଙ୍କିତ ଚିତ୍ର ସବୁ ରହିଛି । ପ୍ରାୟତ୍ତେ ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ବୁଝଙ୍ଗ ଜୀବନୀ ଓ ରାଜକୀୟ ଜାତକ କଥା ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ଏଣ୍ଠା ଶତାବ୍ଦୀର ଚିତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଦୃଶ୍ୟମାନ ଦ୍ୱାର ତୋରଣ ବର୍ତ୍ତମାନ ଧ୍ୟୁମ୍ବ । ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟରେ ଷ୍ଣୁଦ୍ର କୋଠରୀମାନ ଖୋଲାଯାଇଛି । ସମଗ୍ର ଗୁମ୍ଫା କାନ୍ଦୁ ଓ ଛାତର ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ମୁଖ୍ୟତ୍ତ୍ଵ ଛାତର ଚିତ୍ର କିଛି ମାତ୍ରାରେ ତିଷ୍ଠି ରହିଛି । ଗୁମ୍ଫାକୁ ଏକ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ଓ ତାହା ଦୁଇ ପାର୍ଶ୍ଵରେ ପାର୍ଶ୍ଵଦ୍ୱାର ରହିଛି । ଗୁମ୍ଫାକୁ ଆଲୋକିତ ରଖିବା ପାଇଁ ଦ୍ୱାରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଝରକା ଖୋଲାଯାଇଥିଲା [୧୧୬]

ଗୁମ୍ଫା ଅଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ କାନ୍ଦୁଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାୟ ୪୦ ଫୁଟ ଲମ୍ବା ଓ ୨୦ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚ । ବର୍ଗାକାରରେ ସଞ୍ଜିତ ଏଣ୍ଠି ସ୍ଵର୍ଗ ଗୁମ୍ଫାର ଛାତକୁ ଧରି ରଖିଛନ୍ତି ଓ ଗୁମ୍ଫା ଚାରିପଟେ ବୁଲିବା ପାଇଁ ପଥ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଛନ୍ତି । ଗୁମ୍ଫା ପଛ କାନ୍ଦୁରେ ପୂଜାପଠ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି ଓ ସେଥିରେ ଧର୍ମଚକ୍ରପ୍ରବର୍ଦ୍ଧନ ମୁଦ୍ରାରେ ଉପବିଷ୍ଟ ଗୌତମ ବୁଝଙ୍ଗ ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଛି । ପଛ, ବାମ ଓ ଡାହାଣ କାନ୍ଦୁରେ ଟତି ଲେଖାଏଁ ଷ୍ଣୁଦ୍ର କୋଠରୀ ରହିଛି ଯାହାକୁ ପଥର କାଟି ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଛି [୧୧୭]

ଗୁମ୍ଫା-୧ର ଚିତ୍ରସମୂହ କାନ୍ଦୁ ଓ ଛାତରେ ବ୍ୟାପ୍ତ । ଏଗୁଡ଼ିକ କିଛି ମାତ୍ରାରେ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ଧର୍ମ, ରକ୍ତ, ଆଲଙ୍କାରିକ ଭାବନା ପ୍ରତିଫଳମ କରୁଥିବା ଏହି ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ବୁଝଙ୍ଗ ଜୀବନ, ବୁଝଙ୍ଗ ପୂର୍ବ ଜନ୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଜାତକ କଥା ପ୍ରଭୃତି ଦର୍ଶାଇଥାନ୍ତି । ସମାନ୍ୟ ମାନବଠାରୁ ବୃଦ୍ଧତ ଆକାରରେ ନିର୍ମିତ ପଡ଼ୁପାଣି ଓ ବନ୍ଦପାଣି ମୂର୍ତ୍ତି ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓ ପଠର ପ୍ରବେଶପଥର ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ଵକାନ୍ଦୁରେ ଅଙ୍କିତ [୧୧୯][୧୨୦] ଗୁମ୍ଫା-୧ର ଅନ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ

ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶିବ, ଶଙ୍ଖପାଳ, ମହାଜନକ, ମହୋମୁଗ, ତମେସୁ ଜାତକ କଥା ଭଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ । ମାରାର ପ୍ରଲୋଭନ ଚେଷ୍ଟା, ସ୍ଵର୍ଗକୁ ତମଙ୍କାର, ନନ୍ଦଙ୍କ କାହାଣୀ, ସିକାର୍ଥ ଓ ପଣ୍ଡାଧାରାଙ୍କ କାହାଣୀ ପ୍ରଭୃତିର ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଗୁଙ୍ଗା-ଏରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । [୧୭୧][୮୮]

ଗୁପ୍ତା ୨

ଦୁଶ୍ମିତ ସ୍ଵର୍ଗରେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ
ଗୁପ୍ତା-୨ର ଏହି ଚିତ୍ରରେ ଦର୍ଶିତ [୧୭୭]

ବିଦୂର ପଣ୍ଡିତ ଜାତକ କଥାରେ
ବୁଦ୍ଧ ଜନ୍ମ ବୃତ୍ତାନ୍ତର ଚିତ୍ର [୧୭୭]

ଗୁପ୍ତା ୨ର ଏହି ଚିତ୍ରରେ
ଦୁଷ୍ମିତ ତରୁଣୀ
ଦର୍ଶିତ [୧୭୩]

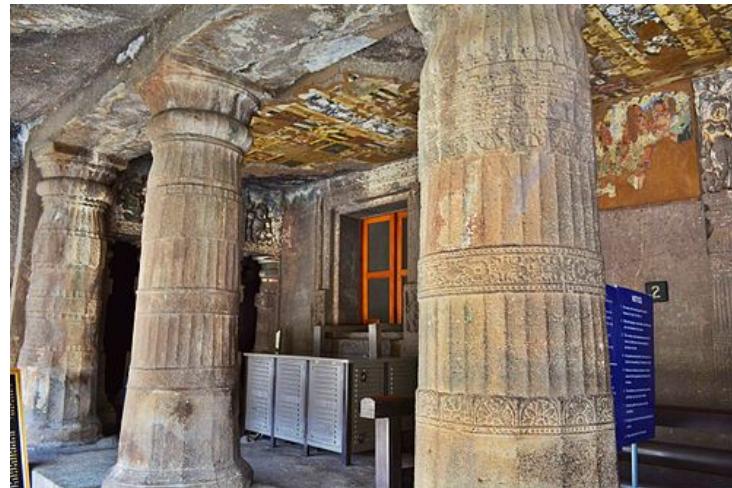
ସ୍ରବଣ୍ମି ଚମକାର ଚିତ୍ର
(ଗୁପ୍ତା-୨) [୧୭୪]

ବାରଣ୍ୟା ସ୍ମୃତି ଶିଳାଚିତ୍ର

ଗୁମ୍ଫା-୨ ମୂଖ୍ୟ ପାଠ ଓ ସତା

ଗୁମ୍ଫା-୨ର ବହିର୍ଭାଗର ଦୃଶ୍ୟ

ଗୁମ୍ଫା ଏକୁ ଲୁଗି ଗୁମ୍ଫା ୨ ରହିଛି ଏବଂ ଏହାର କାନ୍ଦୁ, ଛାତ ଓ ସ୍ଵମୁଖେ ଅଙ୍କିତ ଚିତ୍ର କିଛି ମାତ୍ରାରେ ସଂରକ୍ଷିତ ଅବଶ୍ୟକରେ ରହିଛି । ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଦେଖିବାକୁ ଗୁମ୍ଫା-୧ର ଚିତ୍ର ପରି କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ସଂରକ୍ଷିତ । ଗୁମ୍ଫା-୨ର ଚିତ୍ର ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଏଥିରେ ଅନେକ ନାରୀଙ୍କ ଚିତ୍ର ରହିଛି [୧୭୩][୧୭୪] ପଞ୍ଜମ ଶତାବ୍ଦୀର ଏକ ଚିତ୍ରରେ ଗୁରୁକୁଳରେ ଛାତଙ୍କ ଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶିତ । ସମ୍ବୁଦ୍ଧ ପଂକ୍ତିର ଛାତ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଧାନପୂର୍ବକ ଶୁଣୁଥିବା ବେଳେ ପଛ ପଂକ୍ତିର ଛାତମାନେ ଗୁରୁଙ୍କ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରତି ଧାନ ଦେଉନଥିବା ଏହି ଚିତ୍ରରୁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ [୧୭୫]

୩୪.୭ ମି x ୨୧.୬ ମି[୧୭୬] ମାପକିଣିଷ୍ଟ ଗୁମ୍ଫା-୨ର ନିର୍ମାଣ ଖ୍ରୀ. ୪୭୦ ଦଶକ କିମ୍ବା ୪୭୪-୪୭୭ ମଧ୍ୟରେ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ରାଜା ହରିସେନଙ୍କ ସମ୍ବୁଦ୍ଧ କୌଣସି ପ୍ରତାବଶାଳିନୀ ନାରୀ ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ପୃଷ୍ଠାପୋଷକ ହୋଇଥିବେ ବୋଲି ସ୍ଥିଂକ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି [୧୭୭] ଏହାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଗଠନ ଓ ବହିର୍ଭାଗର ଗଠନ ଗୁମ୍ଫା-୧୦ାରୁ ତିନ୍ଦି । କଳିଷ୍ଟ ସ୍ଵମୁମାନ ଗୁମ୍ଫାକୁ ଧରି ରଖିବାରେ ସହାୟକ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ସ୍ଵମୁମାନଙ୍କରେ ଅଳଙ୍କାରର କାମ ହୋଇଛି । ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟରେ କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରକୋଷ୍ଟ ମଧ୍ୟ ରହିଛି [୧୭୮]

ଧତି ସ୍ଵମୁ ବର୍ଗାକାରରେ ସଜ୍ଜିତ ରହି ଗୁମ୍ଫାକୁ ତୋଳି ଧରିବା ସହିତ ପରିକ୍ରମା ପଥ ସୃଷ୍ଟି କରୁଛନ୍ତି । ଏହି ବର୍ଗାକାର ସ୍ଵମୁଗୁଡ଼ିକ ମୋଟା ଓ ସ୍ଵମୁର କାନ୍ଦ ଗୁମ୍ଫାର କାନ୍ଦ ସହ ସମାନ୍ତରାଳ । ସ୍ଵମୁମାନଙ୍କ ଉପରେ ପଥରର ବିମ୍ ରହିଛି । ମନୁଷ୍ୟ, ଉଭିଦ, ପନିପରିବା, ପଶୁପକ୍ଷୀ, ଅଳଙ୍କୁତ ସାଜସଙ୍ଗୀ ଆଦିର ଚିତ୍ରରେ ଗୁମ୍ଫାଟି ମଣିତ [୧୭୮] ଗୁମ୍ଫାରେ ଥିବା ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତରଖୋଦିତ ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଦେବୀ ହରିତିଙ୍କ ଚିତ୍ର ରହିଛି । ମିଳିମିଳା ବୋଗରୂପୀ ଓ ଶିଶୁଭକ୍ଷିକା ରାଷ୍ଟ୍ରସୀ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସଂସ୍କର୍ଣ୍ଣରେ ଆସି ଓ ତାଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦରେ ଦେବୀରେ ପରିଣତ ହେଲେ ଯେ ପରେ ପ୍ରଜନନଶୀଳତା, ଶିଶୁ ଜନ୍ମ ଓ ଶିଶୁ ରକ୍ଷାକାରୀ ଦେବୀ ହରିତି ରୂପେ ପରିଚିତା ହେଲେ [୧୭୯][୧୮୦]

ଗୁମ୍ଫା-୭ର ଛାତ ଓ କାନ୍ଦରେ ଥିବା ଚିତ୍ର ବିଭିନ୍ନ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଇଛନ୍ତି । ହଂସ, ବିଦୁର ପଣ୍ଡିତ, ରୁରୁ, ଶାନ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଜାତକ କଥା ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅବଧାନର ଚିତ୍ର ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଵରସ୍ଵ ଚମକ୍ଷାର, ଅଷ୍ଟଭୟ ଅବଲୋକିତେଶ୍ଵର ଓ ମାୟାର ସ୍ଵପ୍ନ ପ୍ରଭୃତି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ [୮୮][୮୯] ଗୁମ୍ଫା-୧ର କଥାଗୁଡ଼ିକ ରାଜାଙ୍କ ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ଥିବା ବେଳେ ଗୁମ୍ଫା-୭ର କାହାଣୀ ମୁଖ୍ୟତ୍ୱ ମହିଳାମାନଙ୍କ ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ମହିଳାମାନଙ୍କୁ ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ବିଭିନ୍ନ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ତୁଳାତ୍ଥିବା ଦର୍ଶାଯାଇଛି । ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଯେ ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ପୃଷ୍ଠାପୋଷକ ଜଣେ ମହିଳା ହୋଇଆଇପାରନ୍ତି [୧୮୦] ଏହି ଗୁମ୍ଫାକୁ ଗୋଟିଏ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରବେଶଦ୍ୱାର ରହିଛି ଓ ଦ୍ୱାରର ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ଵରେ ଆଲୁଅ ପାଇଁ ଦୁଇଟି ଝରକା ଖୋଲାଯାଇଛି ।

ଗୁମ୍ଫା ୮

ଗୁମ୍ଫା-୧ରେ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇ ଅମ୍ବଷ୍ଟର୍ଣ୍ଣ ଅବସ୍ଥାରେ ଛାଡ଼ି ଦିଆଯାଇଥିଲା । ସ୍ଥିଂକଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ଏହି ଗୁମ୍ଫା ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଶେଷ ଆଡ଼କୁ ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇ କାର୍ଯ୍ୟ ବନ୍ଦ ହୋଇଯାଇଥିଲା [୧୮୧]

ଏହି ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଦ୍ୟାରରେ ଏକ ସ୍ଥିତିଶିଳ୍ପ ବାରଣ୍ଗୁ ରହିଛି । ଏହି ଗୁଙ୍ଗା ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀ. ୪୭୭ରେ
ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବା ଓ ସମୟକ୍ରମରେ ଶେଷତମ ଗୁଙ୍ଗାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ ବୋଲି ସ୍ଥିଂକ
କୁହକ୍ତି । [୧୩୧] ସମ୍ବାଦ ହରିସେନଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁର ଅବ୍ୟବହର୍ତ୍ତିତ ପୂର୍ବରୁ ଗୁଙ୍ଗାର ନିର୍ମାଣ ଆରମ୍ଭ
ହୋଇଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଏଗୁଙ୍ଗା ପ୍ରବେଶଦ୍ୱାର ଖୋଲାଯିବା ପରେ ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ବନ୍ଦ
ହୋଇଯାଇଥିଲା ।

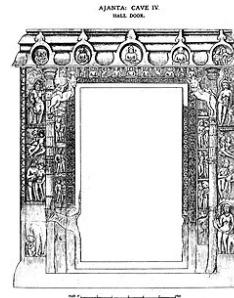
ଗୁଙ୍ଗା-୪

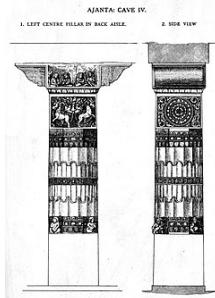
ଗୁଙ୍ଗା-୪ ବହିର୍ଭାଗର ଚିତ୍ର

ଗୁଙ୍ଗା-୪ ଅଭ୍ୟନ୍ତରର
ଚିତ୍ର

ଗୁଙ୍ଗା ୪ର
ସତାବ୍ଦୀ
ଦ୍ୱାରର
ନକସା
ଚିତ୍ର

ଗୁଙ୍ଗା-୪
ସ୍ଥମ୍ଭର
ନକସା
ଚିତ୍ର

ଶିକ୍ଷାଦାନ ମୁଦ୍ରାରେ
ଗୌତେମବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି
ଓ ଉତ୍ତେଷ୍ଠ ପାର୍ଶ୍ଵରେ
ବୋଧିସତ୍ତ୍ଵ ମୂର୍ତ୍ତି
(ଗୁଙ୍ଗା-୪)

ଗୁମ୍ଫା-୪ ଏକ ବିହାର ଯାହା ମଥୁରାନାମକ କୌଣସି ଜଣେ ବିଭାଗୀ ଭକ୍ତଙ୍କ ପୃଷ୍ଠାପୋଷକତାରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । [୧୩୭] ଏହା ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନିର୍ମିତ ଏକ ବୃଦ୍ଧତାକାର ବିହାର ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ପୃଷ୍ଠାପୋଷକଙ୍କର ବହୁ ଧନ ସଂପର୍କ ଓ ସାମାଜିକ ପ୍ରଭାବ ଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ସମ୍ବନ୍ଧତଃ ଗୁମ୍ଫା-୪ର ଚଟାଣ ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଥରର ମାନ ସେତେଟା ଭଲ ହୋଇନଥିବାରୁ ଏହି ଗୁମ୍ଫାକୁ କିଛି ଉକ୍ତତାରେ ଖୋଲାଯାଇଥିଲା । ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟକ କୋଠରୀ ଖୋଲିବା ପାଇଁ ଏହି ଗୁମ୍ଫାକୁ ସାମାନ୍ୟ ଉକ୍ତତାରେ ଖୋଲାଯିବା ଆଉ ଏକ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କାରଣ ହୋଇପାରେ । [୧୩୮]

ଭାରତୀୟ ପ୍ରହୃତରୁ ସର୍ବେଷଣ ବିଭାଗ ଅନୁସାରେ ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ନିର୍ମାଣ କାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୁଆର ତଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ । [୧୩୯] ନିର୍ମାଣ ଶୌଳୀ ଓ ଶିଳାଲେଖକୁ ଭିତ୍ତି କରି ସ୍ଥିଂକ ଏହାର ନିର୍ମାଣ ସମୟ ଖ୍ରୀ. ୪୭୩ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । [୧୪୦] ଗୁମ୍ଫା-୪ର ଛାତ କୌଣସି ପ୍ରାକୃତିକ କାରଣରୁ ଭୁଷୁଡ଼ି ପଡ଼ିଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଉଛି ଏବଂ କାରିଗରମାନେ ଗୁମ୍ଫାକୁ ସ୍ଵଦୃଢ଼ କରିବା ପାଇଁ ଗୁମ୍ଫାର ଉକ୍ତତାକୁ ଆହୁରି ବଢ଼ାଇଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । [୧୪୧]

ଗୁମ୍ଫା-୪ ବର୍ଗକାର ଓ ଏଥିରେ ଶିକ୍ଷାଦାନ ମୁଦ୍ରାରେ ବୁଝଙ୍କର ଏକ ବିଶାଳ ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦନ କରାଯାଇଛି । ମୂର୍ତ୍ତି ନିକଟରେ ବୋଧିସନ୍ତ୍ଵନ୍ତ ଓ ଅପସରାମାନେ ରହିଛନ୍ତି । ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ଏକ ବାରଣ୍ୟା, ସତାଗୃହ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଅସମ୍ଭୁତ କୋଠରୀ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ୩୪ ମିଂଗ୍‌ଟ ମି. (୯୭୦ ବର୍ଷ ମି.) କ୍ଷେତ୍ରଫଳବିଶିଷ୍ଟ ଏହି ବିହାର ଅଜନ୍ତାର ସମସ୍ତ ଗୁମ୍ଫା ବିହାର ମଧ୍ୟରେ ବୃଦ୍ଧଭୟ । [୧୪୨] ଏହାର ଦ୍ୱାରବନ୍ଧ ଅତି ନିଖୁଣ ଭାବେ ନିର୍ମିତ ଏବଂ ଦ୍ୱାରର ତାହାଣ ପଟେ ଅଣ୍ଟାଇଯାଇରୁ ରକ୍ଷାକାରୀ ବୋଧିସନ୍ତ୍ଵନ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । ବାରଣ୍ୟା ପଛପଟ କାହୁରେ ଅବଳୋକିତେଣ୍ଟିରୁ ଦେଖାଯାଇପାରିବ । ଗୁମ୍ଫା ଛାତ ଭୁଷୁଡ଼ିବା ଯୋଗୁଁ ଏହାର ପୋଜନାରେ

ଅନେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଥିବା ସମ୍ବୁଦ୍ଧପର ଏବଂ ଏହା ଗୁଣ୍ଡାର ଅସମ୍ଭୁତ୍ତାର କାରଣ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ । ଗୁଣ୍ଡାର ଅନୁଦାନକାରୀ ପ୍ରମୁଖ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ନିର୍ମାଣ ସମ୍ବୁଦ୍ଧ କରାଇଥିଲେ । ଏହି ଗୁଣ୍ଡାରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଚିତ୍ର ଅଞ୍ଜିତ ହୋଇନାହିଁ । [୧୩୩]

ଗୁଣ୍ଡା ୪

ଅସମ୍ଭୁଦ୍ଧ ଗୁଣ୍ଡା ୪ଟି ୧୦.୭୭×୭୭.୮ ବର୍ଗ ମିଟରର ଏକ ବିହାର ପରି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଦ୍ୱାର ବନ୍ଧକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଗୁଣ୍ଡା-୪ରେ କୌଣସି କଳାକୃତି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଦ୍ୱାରବନ୍ଧରେ ମହିଳା ଓ ମଧ୍ୟବୟବୀକ୍ଷା କଳାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଥିବା ପୌରାଣିକ ମକର ଜୀବ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କାର୍ତ୍ତକାର୍ଯ୍ୟ ରହିଛି । [୧୩୪] ଗୁଣ୍ଡାର ନିର୍ମାଣ ଖ୍ରୀ. ୪୭୪ରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ପଥର ଖରାପ ବାହାରିବାରୁ କାର୍ଯ୍ୟବୟ କରାଯାଇଥିଲା । ଖ୍ରୀ. ୪୭୪ରେ ଅଞ୍ଚଳକଙ୍କିରାରା ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟର ପୁନରାରମ୍ଭ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଅନୁଦାନକାରୀ ଅଭାବରେ ଏବଂ ଗୁଣ୍ଡା ଗରେ ଅଧିକ କାରିଗରଙ୍କ ଆବଶ୍ୟକତା ପଡ଼ିବାରୁ ଗୁଣ୍ଡାର କାମ ବନ୍ଦ କରିଦିଆଯାଇଥିଲା । [୧୩୫]

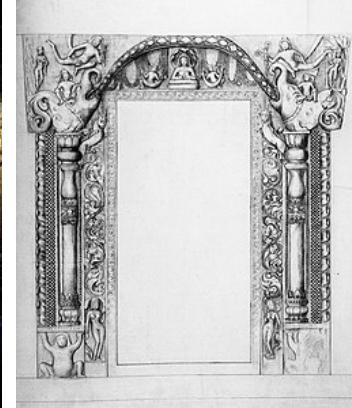
ଗୁମ୍ଫା ୭

ବହିର୍ଭାଗରୁ ଗୁମ୍ଫା-୭ର
ଦୂତଳର ଚିତ୍ର

ଗୁମ୍ଫା-୭ର ଉପର ସ୍ଥରର ଚିତ୍ର

ଗୁମ୍ଫା-୭ ମୁଖ୍ୟ
ପାଠର ପ୍ରବେଶ
ଦ୍ୱାରବନ୍ଧରେ
ରହିଥିବା ଚିତ୍ର

ଗୁମ୍ଫା-ଘର ଏହି ଚିତ୍ରରେ ବୁଦ୍ଧ
ଧର୍ମ-ଚକ୍ର ମୁଦ୍ରାରେ
ଉପବିଷ୍ଟ [୧୩୪]

ବୁଦ୍ଧଙ୍କ
ମହାପାନପଦ୍ମୀ
ପୂଜାର ଏକ
ଚିତ୍ର [୧୩୬]
[୧୩୭]

ଉପର ସ୍ଥରରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ
ଏକ ମୂରଁ; ତଳେ ହରିଣ ଓ
ଉପରେ ଅପସରାଙ୍କ ମୂରଁ
ମଧ୍ୟ ରହିଛି [୧୩୮][୧୩୯]

୧୭.୮୮ ମି × ୧୮.୦୭ ମି ମାପର ଗୁମ୍ଫା - ୭ ଏକ ଦ୍ଵିତଳବିଶିଷ୍ଟ ବିହାର । ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ମୁଖ୍ୟ ପାଠ
ଓ ଉତ୍ତର ତଳରେ ସଭାଗୃହ ରହିଛି । ତଳ ସ୍ଥରରେ ସ୍ତମ୍ଭ ଓ ସଂଲଗ୍ନ କୋଠରୀମାନ ରହିଛି ।
ଉପର ସ୍ଥରରେ ମଧ୍ୟ କିଛି ସଂଲଗ୍ନ ପ୍ରକୋଷ୍ଟ ରହିଛି । ଉତ୍ତର ତଳର ପାଠରେ ଶିକ୍ଷାଦାନ
ମୁଦ୍ରାରେ ବୁଦ୍ଧ ବସିଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟ କିଛି ମୁଦ୍ରାରେ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ମୂରଁ ରହିଛି । ତଳ ସ୍ଥରର ଗୁମ୍ଫା
କାନ୍ଦରେ ସ୍ତରବସ୍ତି ଚମକାର ଏବଂ ମାରାର ପ୍ରଲୋଭନ ଚେଷ୍ଟା ପରି କାହାଣୀର ଦୃଶ୍ୟ ସବୁ ଅଞ୍ଚିତ
[୧୩୭][୧୩୮] ଗୁମ୍ଫା-ଘର ତଳ ସ୍ଥରଟି ଅସମ୍ଭବ ଛଡ଼ାଯାଇଥିଲା । ଅସମ୍ଭବ ଉପର ସ୍ଥରରେ କିଛି
ଖୋଦିତ ମୂରଁ ଓ ପାଠରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଏକ ମୂରଁ ରହିଛି [୧୩୯]

ଗୁମ୍ଫା-ଗର ତଳ ସ୍ଵରତ୍ତି ଅଜନ୍ତା ନିର୍ମାଣର ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଆରମ୍ଭରେ ଖୋଲାଯାଇଥିଲା
। [୭୩] ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମହାଯାନ ପରମାରା ଓ ବାକାଟକ ଶୌଳୀର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ଯାହା
ହୀନ୍ୟାନ ପରମାରାର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଶୌଳୀର ପ୍ରାୟ ତାରି ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା
। [୭୩][୧୪୦] ପ୍ରଥମେ ଉପର ସ୍ଵରର ନିର୍ମାଣର ଯୋଜନା ନଥିଲା ଓ ଏହାକୁ ପରେ ଯୋଡ଼ା
ଯାଇଥିଲା । ପାର୍ଶ୍ଵବର୍ତ୍ତୀ ଗୁମ୍ଫା - ଚରେ ପଥରର ମାନ ଓ ଗୁମ୍ଫା ଚର କାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହେବା ଦେଖି
ସ୍ଥାପତିମାନେ ଗୁମ୍ଫା-ଗ ପାଇଁ ଏପରି ନିଷ୍ଠାତି ନେଇଥିବା ସମ୍ବନ୍ଧପର । ଗୁମ୍ଫା ଗର ଉତ୍ସବ ତଳରେ
ପରୀକ୍ଷାମୂଳକ ଭିତ୍ତିରେ କରାଯାଇଥିବା କିଛି ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । [୧୪୧] ଖ୍ରୀ.
୪୭୦ରୁ ୪୭୦ ମଧ୍ୟରେ ଗୁମ୍ଫା-ଗରେ ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଚାଲିଥିଲା ଓ ପ୍ରଥମେ ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ
ସହକାରୀ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱମାନଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । [୧୪୨] ଉପର ତଳର ଗୁମ୍ଫାର ନିର୍ମାଣ
କାର୍ଯ୍ୟ ୪୭୮ ମସିହାରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଓ ନିମ୍ନ ତଳଠାରୁ ଏହା ପାହାଡ଼
ମଧ୍ୟକୁ ଅଧିକ ଗଭୀର ଭାବେ ଖୋଲାଯାଇଛି । [୧୪୩]

ଉତ୍ସବ ତଳର ଦ୍ୱାରବନ୍ଧରେ ଅତି ସୁନ୍ଦର କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖାଯାଇ ପାରିବ । ମକର ଓ ଅନ୍ୟ
ପୌରାଣିକ ଜୀବ, ଅପସରା, ହାତୀ, ସ୍ନାଗତ ଓ ବିଦାୟ ଭଙ୍ଗରେ କନ୍ୟା ଇତ୍ୟାଦି ମୂର୍ତ୍ତି ଏହି ଦୁଇ
ଗୁମ୍ଫାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳନ୍ତି । ଗୁମ୍ଫା ଗରେ ବୁଝଙ୍କ ପାଦ ତଳେ ଆଣ୍ଟୁ ମାଡ଼ି ପ୍ରଣାମ କରୁଥିବା
ଭକ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତି ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ଭକ୍ତି ପରମାରାର ସ୍ଥାନକ । [୧୪୪][୧୪୫] ବୁଝଙ୍କ ବିଶାଳ ମୂର୍ତ୍ତି ଏକ
ସିଂହାସନ ଉପରେ ଉପବିଷ୍ଟ, କିନ୍ତୁ ହରିସେନଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଆଖାପାଖି ସମୟରେ (ଖ୍ରୀ . ୪୭୭-୪୭୮)
ବୁଝଙ୍କ ସିଂହାସନକୁ ତରବରିଆ ଭାବେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କରା ଯାଇଛି । [୧୪୬] ଅତୀତର ଦ ଜଣ ବୁଝଙ୍କ
ଏକ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୂର୍ତ୍ତି ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ରହିଛି । [୧୪୭] ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦେଶର ବାଘ ଗୁମ୍ଫାରୁ ଏହି ପ୍ରଭାବ
ଆସିଥିବା ସମ୍ବନ୍ଧପର । [୧୪୮]

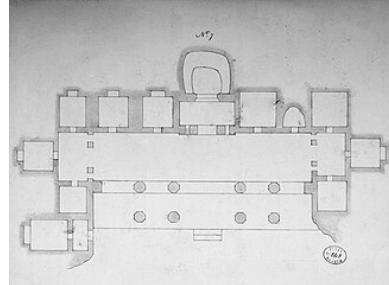
ଗୁମ୍ପା ୭

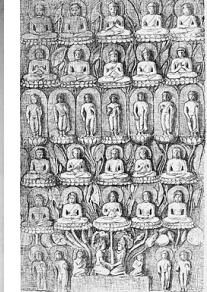
ବାହ୍ୟରପଦ୍ମ ଗୁମ୍ପା-୭

ଗୁମ୍ପା-୭ର ମୁଖ୍ୟ
ସିଂହାସନ ପାଠ

୧୯୪୦ ମସିହାରେ
ରବର୍ଡ
ଶିଳ୍ପିଙ୍କଦ୍ଵାରା
ଅଞ୍ଜିତ ଗୁମ୍ପା-୭ର
ନକସା [୧୪୭]

ଉପକଷ
ବାମ
ତାହାଣ
କାନ୍ଦରେ
ଥିବା
ବୁଦ୍ଧ
ମୂର୍ତ୍ତିମାନ
ଙ୍କେ ଏକ
ରେଖା
ଚିତ୍ର
(ଜେମ୍‌
ବର୍ଗେସ,
୧୮୮୦)
[୧୪୭]

ମୁଖ୍ୟକଷେ ସମ୍ବୂଧ୍ନୀ ପତଳା ଅଗଣୀ

୧୯.୪୪ ମି × ୩୯.୭୪ ମି ମାପବିଶିଷ୍ଟ ଗୁଙ୍ଗା - ୭ ମଧ୍ୟ ଏକ ବିହାର । ଏହି ବିହାରରେ ଏକ ଗର୍ଭଗୃହ, ଅଷ୍ଟଭୂଜାକାର ସ୍ଥମ୍ଭକିଶିଷ୍ଟ ଏକ ବାରଣ୍ୟା ଓ ସମ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ରହିବା ପାଇଁ ଟଟି ଛୋଟ ପ୍ରକୋଷ୍ଟ ରହିଛି । ଗର୍ଭଗୃହରେ ବୁଦ୍ଧ ଶିକ୍ଷାଦାନ ମୁଦ୍ରାରେ ବସିଛନ୍ତି । ନାଗମୁଚଳିଦ, ସ୍ଵରମ୍ଭି ମେଲାର ଓ ଏପରି ଅନ୍ୟ କିଛି ବୌଦ୍ଧ ସାଙ୍କେତିକ କଳା ଏହି ଗୁଙ୍ଗାରେ ରହିଛି । [୧୯୮]

ଗୁଙ୍ଗା ଓକୁ ପଶିବା ବେଳକୁ ବାରଣ୍ୟା ସଂଲଗ୍ନ ଦୁଇଟି ବେଦୀ ରହିଛନ୍ତି । ବାରଣ୍ୟାରେ ଟଟି ସ୍ଥମ୍ଭ ରହିଛି । ଏହି ସ୍ଥମ୍ଭଗୁଡ଼ିକ ଦୁଇ ପ୍ରକାରର । ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାରର ସ୍ଥମ୍ଭର ଭିତ୍ତି ଅଷ୍ଟଭୂଜାକାର ଓ ତାହା ଉପରେ ପଡ଼ୁ ଓ ଆଂଳା ଲ୍ଲାପତ୍ୟ ଶୈଳୀ ଦେଖାଯାଏ । ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରକାରର ସ୍ଥମ୍ଭ ସରଳ ଅଷ୍ଟଭୂଜାକାର । [୧୯୮] ବାରଣ୍ୟାରୁ ଭିତରକୁ ପ୍ରବେଶ କଲେ ଉପ-କଷା (ଆଣ୍ଟି ବ୍ୟାମ୍ଭର) ରହିଛି । ଉପକଷାର ବାମ କାନ୍ଦୁରେ ୨୪ଟି ବୁଦ୍ଧ ମୂରଁ ଓ ତାହାଣ କାନ୍ଦୁରେ ୪୮ଟି ବୁଦ୍ଧ ମୂରଁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । ଅନେକ ପ୍ରକାରର ଭାବ, ଭଣୀ ଏହି ମୂରଁମାନଙ୍କରେ ଦେଖାଯାଏ । [୧୯୮] ଏହି ସମସ୍ତ ବୁଦ୍ଧ ମୂରଁ ସ୍ଵରମ୍ଭି ମେଲାର ଦୃଶ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି । [୧୯୯] ତଳ ଧାଡ଼ିରେ ପଡ଼ୁ କଢ଼ ଧରିଥିବା ଦୁଇଟି ନାଗଙ୍କ ମୂରଁ ରହିଛି । [୧୯୮] ଉପକଷାରୁ ଏକ ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ଯୋଗେ ମୁଖ୍ୟଗୃହକୁ

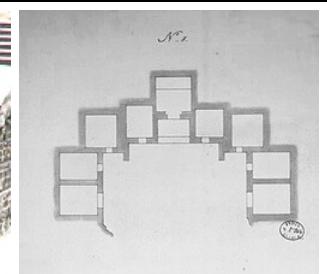
ପାଇଛେବ । ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାରବନ୍ଧରେ ମକର ଉପରେ ଛିଡ଼ା ହୋଇଥିବା କନ୍ୟାଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଛି । ଗର୍ତ୍ତଗୃହ ମଧ୍ୟରେ ବୁଦ୍ଧ ସିଂହାସନ ଉପରେ ଛଦିତ ପଦ ଉଚ୍ଚୀରେ ଉପବିଷ୍ଟ । ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ବୋଧିସ୍ତ୍ର, ପରିଚାରିକା ଓ ଅପସରାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଛି । [୧୪୮]

ପଥରର ମାନ ଖରାପ ଅବାରୁ ବୋଧିତୁଏ ଗୁମ୍ଫା ଓକୁ ଅଧିକ ଗତୀର ଖୋଲାଗଲା ନାହିଁ । ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ବଡ଼ ସଭାଗୃହ ନାହିଁ; କେବଳ ଉପକଷ, ମୁଖ୍ୟକଷ, ଛୋଟ ପ୍ରକୋଷ, ସାମନା ପଟର ଦୁଇ ବେଦୀ ଓ ବାରଣ୍ଗୀ ରହିଛି । [୧୪୯] ଗୁମ୍ଫାର କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ବାରମ୍ବାର ପରିବର୍ତ୍ତି ହେଉଥିଲା । ପ୍ରଥମେ ଖ୍ରୀ. ୪୬୯ରେ ଗୁମ୍ଫାର ପ୍ରଥମ କିଛି ଅଂଶ ନିର୍ମିତ ହେଲା ଓ ପରେ ୪୭୭-୪୭୮ ବେଳକୁ ସମସ୍ତ ଶୁଦ୍ଧ ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ସହ ବଳକା ଅଂଶକୁ ସମ୍ମୂର୍ଣ୍ଣ କରାଗଲା । [୧୫୦]

ଗୁମ୍ଫା-୮

ଗୁମ୍ଫା-୮ ହେଉଛି ୧୪.୭୪ ମି × ୨୪.୭୪ ମି ମାପବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ଅସମ୍ମୂର୍ଣ୍ଣ ବିହାର । ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଆମେକ ଦଶକ ଧରି ଏହି ଗୁମ୍ଫାକୁ ଭଣ୍ଟାର ଘର ଓ ଜେମେରେଟର ରୂପ ପରି ବ୍ୟବହାର କରାଯାଉଥିଲା । [୧୫୧]

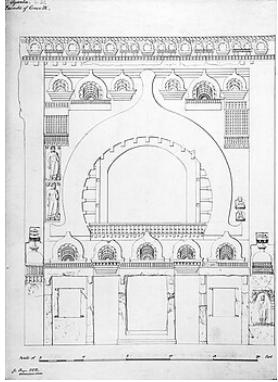
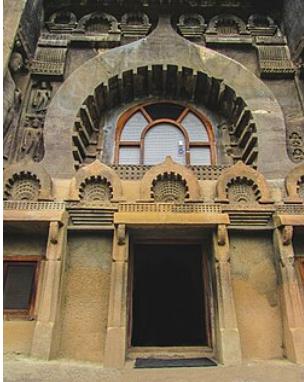
ଏହି ଗୁମ୍ଫାଟି ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଗୁମ୍ଫାଠାରୁ ବହୁତ ତେଳେ ଅବଶ୍ଵିତ । ଭାରତୀୟ ପ୍ରମୁଖତାତ୍ତ୍ଵିକ ବିଭାଗ ଅନୁଯାୟୀ ଏହା ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ବିହାରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଏକ । ଭୂଷଳନ ଯୋଗୁଁ ଏହାର ସମ୍ମଞ୍ଜ ଭାଗ କ୍ଷତିଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇଛି । [୧୫୨] ଭୂଗଠନରେ ରହିଥିବା ତୁଟି ଓ ପଥର ମଧ୍ୟରେ ଖଣିଜ ପଦାର୍ଥର ଏକ ସ୍ତର ରହିଥିବା ଯୋଗୁଁ ଏହାର ନିର୍ମାଣ ଆରମ୍ଭ ହେବା କିଛି ସମୟ ପରେ କାର୍ଯ୍ୟ ବନ୍ଦ କରାଯାଉଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଉଛି । [୧୫୧][୧୫୨]

ନକସା ଓ ବାହ୍ୟର ପଢ଼ୁ ଗୁମ୍ଫା-୮ ।
ଏହି ଗୁମ୍ଫାଟି ଛୋଟ । ତୁଟି ନମ୍ବର ଗୁମ୍ଫାକୁ ଯିବା ବାଟରେ ଏହି ଗୁମ୍ଫା ରହିଛି ।

ତେବେ ସ୍ଥିଂକଙ୍କ ମତରେ ଗୁଣ୍ଠା-୮ ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଗୁଣ୍ଠାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ।
ଏହାକୁ ଭାରତର ସର୍ବପ୍ରଦ୍ଵାରା ତନ ମହାଯାନ ବିହାରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗଣାଯାଇପାରେ । [୧୪୯]
ବର୍ତ୍ତମାନ ଅନୁପଞ୍ଚିତ ଗୁଣ୍ଠାର ମୂର୍ତ୍ତି ପଥର କାହିଁ ନିର୍ମିତ ନ ହୋଇ ଅଳଗା ଭାବେ ନିର୍ମିତ
ହୋଇଥିବା ସେ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ଏହି ଗୁଣ୍ଠାଟିରେ ମଧ୍ୟ ଚିତ୍ରକଳା ଥିଲା ଯାହାର ବନ୍ଧୁ କମ୍
ଅଂଶର ଅବଶେଷ ଦେଖାଯାଇପାରିବ । [୧୫୦]

ଗୁମ୍ଫା ୯

ଗୁମ୍ଫା-୯ର
ପୂଜାଗୃହକୁ
ପ୍ରବେଶ ପଥ

୧୮୭୮
ମସିହାର
ଏକ ରେଖା
ଚିତ୍ର

ଗୁମ୍ଫା-୯ରେ
ବୁଦ୍ଧ ମୂରଁ

ଅର୍କଗୋଲାକାର ପ୍ରାର୍ଥନା ଗୃହ
ଓ ମୁଖ୍ୟ ସ୍ତୁପ [୧୫୩]

ଗୁମ୍ଫା-୯ ସ୍ମୃତି ଚିତ୍ର

ଗେରୁଆ
ବସ୍ତରେ
ବୁଦ୍ଧ ଓ
ତାଙ୍କ
ଉପରେ
ରହିଥିବା
ଛତ୍ରର ଚିତ୍ର
(ଗୁମ୍ଫା-୯)

ଗୁମ୍ଫା ୯ ଓ ୧୦ ଚୌତ୍ୟ ଗୃହ ବା ପ୍ରାର୍ଥନା ଗୃହ ଓ ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୭ୟୁରୁ ଏମ ଶତାବୀ
ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ମିତ । ତେବେ ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ନିର୍ମାଣ ସମୟରେ ଖ୍ରୀ. ୪ମ ଶତାବୀରେ
ଏଗୁଡ଼ିକରେ କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇଥିଲା ।

ଗୁମ୍ଫା-୯ (୧୮.୭୪ ମି × ୮.୦୪ ମି)^[୧୧୭] ଆକାରରେ ଗୁମ୍ଫା-୧୦୦ାରୁ (୩୦.୪ମି ×୧୭.୭ମି) ଷ୍ଣୁଦ୍ରତର
^[୧୧୭] କିନ୍ତୁ ଏହା ଗୁମ୍ଫା ୧୦ ଅଧେଷ୍ଠା ଜଟିଳତର ^[୧୪୪] ଏହି କାରଣରୁ ସ୍ଥିଂକ ଗୁମ୍ଫା ୧୦କୁ
ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ଶତାବୀ ଓ ଗୁମ୍ଫା ୯କୁ ତାହାର ୧୦୦ ବର୍ଷ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି

। ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଛୋଟ ଛୋଟ ପୀଠ (୯୮-୯୯ ଓ ୧୦୦) ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲେ । ଅନେକ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅନୁଦାନରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା [୧୪୪] ଗୁମ୍ଫା-୯ର ଗମ୍ଭୀର ଅବଶେଷରୁ ଏଥିରେ ପୂର୍ବ କାଠ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । [୧୪୫]

ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ଆକାର ଓ ଗଠନ ଏହାର ନିର୍ମାଣ ସମୟର ବହୁ ବର୍ଷ ପରେ ଯୁରୋପରେ ନିର୍ମିତ ଗୀର୍ଜାଘରମାନଙ୍କୁ ପରି । ଗୁମ୍ଫାରେ ୨୩ଟି ସ୍ଥଳ ରହିଛି । ଗୁମ୍ଫା ମର୍ମିରେ ଏକ ସ୍ଥଳ ଓ ସ୍ଥଳ ଚାରି ପାର୍ଶ୍ଵରେ ପ୍ରଦକ୍ଷଣପଥ ରହିଛି । ସ୍ଥଳଟି ଏକ ସିଲିଣ୍ଡରାକୃତି ଭିତ୍ତି ଉପରେ ନିର୍ମିତ । ବାମ କାନ୍ଦାରୁ ଭକ୍ତମାନେ ସ୍ଥଳ ଆଡ଼କୁ ପାଉଥିବାରୁ ଏହା ଭକ୍ତି ପରମରାର ସ୍ଥଳକ ହୋଇପାରେ । [୧୪୬][୧୪୭]

ସ୍ଥିଂକଙ୍କ ଅନୁସାରେ ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ଥିବା ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅଙ୍କନ କରାଯାଇଥିଲା । [୧୪୮] ସ୍ଥଳ ପଛକୁ ଓ ସ୍ଥଳମାନଙ୍କୁ ଉପର ପଚକୁ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ, ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପାର୍ଶ୍ଵରେ ଅଳଙ୍କାର ସହିତ ପଡ଼ିପାଣି ଓ ବଜ୍ରପାଣି, ସାଧାରଣ ଜନତା, ଯୋଗୀ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଭିଷ୍ଣୁଙ୍କ ମାଳ ଓ ପ୍ରସାଦ ତଢ଼ାଇବା, ପୁରୁଷ ଭକ୍ତମାନେ ଘୋଟି ଓ ପଚାଡ଼ି ପିକିଥିବା ଦୃଶ୍ୟର ରଙ୍ଗାନ ଚିତ୍ର ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ଦେଖିଦେବ । [୧୪୯] କାନ୍ଦରେ ରହିଥିବା ଜାତକ କଥା ହୀନଯାନ ପରମରାର ପରି ମନେ ଛୁଏ । ଗୁମ୍ଫା ୧୦ ଭିତର ଓ ବାହ୍ୟରର କିଛି ଚିତ୍ର ବୌଦ୍ଧିକ ପରମରାର ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ସେମାନେ କଣ ଦର୍ଶାଉଛନ୍ତି, ତାହା ଅଜଣା । ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରିକ୍ତ ଲ୍ଲାନ ପୂରଣ କରିବା ପରି ଏହି ସବୁ ଚିତ୍ର ବିଭିନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ମନମୁତାବକ ଓ ଅନୁଦାନରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏପରି ପରିଷ୍ଠିତ ଉପୁଜିଥିବା । [୧୫୦] ଗୁମ୍ଫା ୯ ଓ ୧୦ ମଧ୍ୟରେ ୪ଟି ଛୋଟ ପୀଠ (୯୮, ୯୯, ୧୦୦, ୧୦୧) ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । [୧୫୧]

ଗୁମ୍ଫା ୧୦

୧୯୩୯ ମସିହାରେ
ଗୁମ୍ଫା-୧୦ର ଛିତ୍ର [୧୯୩୯]

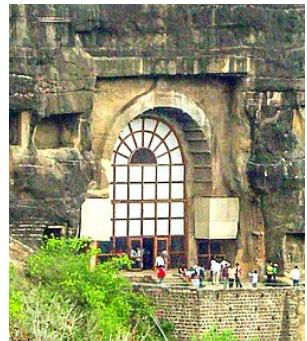
ବୁଦ୍ଧ
ପିନ୍ଧିଥିବା
ଲମ୍ବା ଓ
କୁଞ୍ଚିତୁଞ୍ଜି
ଆ
ଅଙ୍ଗବସ୍ତ୍ର
ଗାନ୍ଧାର
କଳାରୁ
ପ୍ରଭାବିତ
[୧୯୦]

ସ୍ତୁମ୍ଭ ଓ ଛାତରେ
ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ
ଅଙ୍କିତ ଚିତ୍ର

ଡୋରଣୀ
ରେ ବୁଦ୍ଧ
ଓ
ବୋଧିସତ୍ତ୍ଵ
ଙ୍କି ଚିତ୍ର

ଗୁମ୍ଫା ୧୦ର
ବାହ୍ୟାର ପଚାର
ଦୃଶ୍ୟ

ଗୁମ୍ଫା ୧୦ର ଅଭ୍ୟନ୍ତର

ଗୁମ୍ଫା ୧୦ ଏକ ବଡ଼ ପ୍ରାର୍ଥନା ଗୃହ ବା ଚେତ୍ୟଗୃହ । ଗୁମ୍ଫା-୧୦ରେ ଥିବା ବିହାରର ସମସାମ୍ଯିକ ଏହି ଚେତ୍ୟର ନିର୍ମାଣ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହୋଇଥିଲା । [୧୯୧][୧୯୭] ଏହି ଦୁଇ ଗୁମ୍ଫା ଅଜନ୍ତାର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଗଣାଯିବେ । [୧୯୧] ଗୁମ୍ଫା-୧୦ର ଅଭ୍ୟନ୍ତରର ଗଠନ ଅଞ୍ଚଳୋଳାକାର ଏବଂ ଗୁମ୍ଫାରେ ନାହିଁ ଅଷ୍ଟଭୂଜାକାର ସ୍ତମ୍ଭ ରହିଛି । ଗୁମ୍ଫା ମର୍ମରେ ସ୍ତୁପ ଓ ସ୍ତୁପ ଚାରିପତେ ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ ପଥ ରହିଛି । [୧୯୭][୧୯୭]

ଗୁମ୍ଫା ନମ୍ବର ୧୦ ଏକ ମହତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଗୁମ୍ଫା । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଦକ୍ଷିଣ-ଏସିଆରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଭାବ ହ୍ରାସ ସତ୍ରେ ବୌଦ୍ଧ ଧାର୍ମିକ ଭାବନା ତଷ୍ଠି ରହିଥିବା ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ଆକାର ଓ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟରୁ ଜଣାପଡ଼େ । [୧୯୭] ପୁଣି, ଏହି ଗୁମ୍ଫାର କିଛି ଅଂଶ ବିଭିନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଅନୁଦାନରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ଶିଳାଲେଖ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ତେଣୁ କେବଳ ଜଣେ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ ବ୍ୟକ୍ତି ବା ରାଜପରିବାର ସଦସ୍ୟଙ୍କ ପୃଷ୍ଠାପୋଷକତା ନୁହେଁ ବରଂ ଏକ ସମାଜ ବା ଗୋଷ୍ଠୀର ବିଭିନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କଙ୍କାରା ମଧ୍ୟ ଏପରି ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ ସମ୍ବନ୍ଧର ବୋଲି

ଜଣାପଡ଼େ [୧୭୭] ଏତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ମଧ୍ୟ ଗୁମ୍ଫା ୧୦ ମହାତ୍ମାପୁର୍ଣ୍ଣ କାରଣ ଜନ୍ମ ସ୍ଥିଥ୍
ନାମକ ରେଜ ଅଧିଷ୍ଠର ପ୍ରଥମେ ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ପୁନରବିଷ୍ଣାର କରିଥିଲେ ପାହା ଫଳରେ
ଅଜନ୍ମା ପୁଣି ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସିଥିଲା [୧୭୮]

ସମୟକ୍ରମ

ରାଜାମାନଙ୍କ ପୃଷ୍ଠାପୋଷକତାରେ ପଶ୍ଚିମ ଭାରତରେ ଏକା ସମୟରେ ଅନେକ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ
କରାଯାଇଥିଲା [୧୭୯] ଏହି ଚୌତ୍ୟ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କ ସମୟକ୍ରମ ବିଷୟରେ କରାଯାଇଥିବା
ଅନୁମାନ ହେଉଛି : ପ୍ରଥମେ ମହାକାଳୀ ଗୁମ୍ଫାର ଗୁମ୍ଫା-୯, ତାହା ପରେ ଭାଜେ ଗୁମ୍ଫାର
ଗୁମ୍ଫା-୧୦ ଏବଂ ତାହା ପରେ ଅଜନ୍ମାର ଗୁମ୍ଫା ୧୦ ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି [୧୮୦] ଅଜନ୍ମାର ଗୁମ୍ଫା-୧୦
ପରେ ପିତଳଖୋଡ଼ାର ଗୁମ୍ଫା-୩, ତା' ପରେ କୋଣ୍ଗୁଣା ଗୁମ୍ଫାର ଗୁମ୍ଫା-୧, ଆଲଙ୍କାରିକ
କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଯୋଗୁଁ କୋଣ୍ଗୁଣା ଗୁମ୍ଫା-୧ର ପ୍ରାୟ ଏକ ଶତାବୀ ପରେ ଅଜନ୍ମାର ଗୁମ୍ଫା-୯ [୧୮୧],
ତା' ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ନାସିକ ଗୁମ୍ଫାର ଗୁମ୍ଫା-୧୮ ଓ ବେତମେ ଗୁମ୍ଫାର ଗୁମ୍ଫା-୭ ଓ
ସର୍ବଶେଷରେ ଉଭୟ କାରିଗରୀର ସ୍ଵରୂପ କର୍ଣ୍ଣ ଗୁମ୍ଫାର ମହାନ ଚୌତ୍ୟ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲେ
[୧୮୨]

ଶିଳାଲେଖ

ଗୁମ୍ଫା-୧୦ରେ ସଂକ୍ଷିତ ଭାଷା ଓ ବ୍ରାହ୍ମୀ ଲିପିରେ ଏକ ଶିଳାଲେଖ ରହିଛି । ପ୍ରମୁତାତ୍ତ୍ଵିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି
ଶିଳାଲେଖ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ [୧୮୩] ବ୍ରାହ୍ମୀ ଲିପି ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶତାବୀ ସମୟର
ହୋଇଥିବାରୁ ଏହି ଶିଳାଲେଖ ଅଜନ୍ମାର ସର୍ବପୁରାତନ ଲେଖ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରିବ [୧୮୪]
ଏହି ଶିଳାଲେଖରେ ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ: [note 9]

ଫେବୃଆରୀ ୨୦୧୯ ମୁହଁ

ବଶିଷ୍ଠପୁତ୍ର କଟହାଦିନୋ ଗୃହମୁଖ ଦାନମ୍

"ଗୁମ୍ଫାର ଗୃହମୁଖ (facade) ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ବଶିଷ୍ଠପୁତ୍ର
କଟହାଦିଙ୍କ ଅନୁଦାନ"

— ଗୁମ୍ଫା-୧୦ର ଶିଳାଲେଖ [୧୭୪][୧୭୧]

ଗୁମ୍ଫାଙ୍କିତ ଚିତ୍ରକଳା

ଗୁମ୍ଫା-୧୦ର ଚିତ୍ରପତ୍ରମୂହରେ କିଛି ପୁରାତନ (ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟ),
କିଛି ନୂତନ (ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ) ତ ଆଉ କିଛି ରିକ୍ତ ଛାନ ପୂରଣ କରିବା ଉଦେଶ୍ୟରେ
(୪୭୯-୪୮୦ ମସିହାରେ) ଅଙ୍କିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ବୁଦ୍ଧ ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ
ଅନୁଦାନରୁ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଥିଲା । ପୂର୍ବରୁ ରହିଆଏଥିବା ମୁଖ୍ୟ ଚିତ୍ରମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଖାଲି
ଛାନ ଥିଲେ ଏହି ସବୁ ଚିତ୍ରଦ୍ୱାରା ତାହାକୁ ପୂରଣ କରାପାଇଛି ; ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ଚିତ୍ରଶିଳ୍ପୀଙ୍କଦ୍ୱାରା
ଅଙ୍କିତ ଏପରି ସମୁଦାୟ ୩୦୦ରୁ ଅଧିକ ଚିତ୍ର ରହିଛି । ଦୁଇଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଅଙ୍କିତ ଏହି
ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ମୁଖ୍ୟତ୍ୱ ଜାତକ କଥା ସଂକଳନୀୟ [୧୭୭] ଉତ୍ସବ ହୀନଯାନ ଓ ମହାଯାନ ଚିତ୍ର ଏହି
ଗୁମ୍ଫାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ; ପୁରାତନ ସମୟର ହୋଇଥିବାରୁ ହୀନଯାନ ଚିତ୍ର ସବୁ କ୍ରମଶାସ୍ତ୍ର
ଲିଭିଯାଇଛି [୧୭୯] ଏହି ସବୁ ଚିତ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଛାନ୍ତି ଦାନ୍ତ ଥିବା ଏକ ହାତୀ ସମ୍ମନୀୟ
ଷଢ଼ଦନ୍ତ ଜାତକ କଥା, ଅଛ ମାତାପିତାଙ୍କ ସେବାରେ ପୁତ୍ର ନିଜ ଜୀବନକୁ ସମର୍ପିତ କରିବା
ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଥିବା ଶ୍ୟାମ ଜାତକ ରୈତ୍ୟାଦି ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ [୧୭୭][୧୭୮][୧୭୯] ଷ୍ଟୋଲା
କ୍ରାମିଶଙ୍କ ମତରେ ଗୁମ୍ଫା ୧୦ର ଚିତ୍ର ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୦୦ ସମୟର ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ତତ୍ତ୍ଵ ଓ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ
ସାଙ୍ଗି ଓ ଅମରାବତୀର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପରି [୧୭୯]

ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା-୧୦ର ଏକ
ଶିଳାଲେଖ

ଗୁମ୍ଫା ୧୧

ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ନିର୍ମିତ ୧୧ ନମ୍ବର ଗୁମ୍ଫାଟି ୧୯.୮ମି x ୧୭.୭ମି ମି ମାପକଣିଷ୍ଠ ଏକ ବିହାର [୧୧୭] ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ବାରଣ୍ୟାରେ ଅବା ସ୍ଵମୁଗୁଡ଼ିକର ଭିତ୍ତି ବର୍ଗାକାର ଓ ଉପର ଅଂଶ ଅଷ୍ଟଭୂଜାକାର । ଗୁମ୍ଫାର ଛାତରେ ବିଭିନ୍ନ ଫୁଲ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସୁଦର ଚିତ୍ର ରହିଥିଲା ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଲିଭିପାଇଛି । ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ବୁଝଙ୍କ ମୂରଁ ଓ ପ୍ରାର୍ଥନା ନିମନ୍ତେ ଯାଉଥିବା ଭକ୍ତଙ୍କ ଚିତ୍ର ରହିଛି [୧୧୦] ଗୁମ୍ଫା ଭିତରେ ଏକ ବଡ଼ ପ୍ରାର୍ଥନାଗୃହ ରହିଛି । ଗୁମ୍ଫାରେ ଏକ ଲମ୍ବା ପଥରନିର୍ମିତ ମେଜ ରହିଛି ଏବଂ ଏପରି ମେଜ ନାସିକ ଗୁମ୍ଫାରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ [୧୧୦] ଗର୍ଭଗୃହରେ ଏକ ଅସମ୍ଭୁତ ସ୍ଥାପରେ ବୁଝ ଉପବିଷ୍ଟ । ଗୁମ୍ଫାରେଟି ଛୋଟ କୋଠରୀ ମଧ୍ୟ ରହିଛି ।

ଗୁମ୍ଫାରେ କୋଣିସବୁ ଓ ବୁଝଙ୍କ ଚିତ୍ର ରହିଛି [୧୧୭] ଏହି ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପଡ଼ୁପାଣି, ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାକୁ ଯାଉଥିବା ଯୁଗଳ, ମୟୁର-ମୟୁରୀ ଓ ଏକ କନ୍ୟାର ଚିତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତିଷ୍ଠି ରହିଛି । ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ଗର୍ଭଗୃହରେ ବୁଝଙ୍କ ଚାରିପଟେ ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ ପଥ ଥିବାରୁ ଏହା ଅଜନ୍ମାର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଗୁମ୍ଫା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ [୧୧୦]

ଗୁମ୍ଫା ୧୨

ଭାରତୀୟ ପ୍ରତ୍ୱତତ୍ତ୍ଵ ସର୍ବେଷଣ (ASI) ଅନୁସାରେ ଗୁମ୍ଫା-୧୨ ପ୍ରାଥମିକ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ହୀନଯାନ ପରେଷରାର ଏକ ବିହାର । ୧୪.୫ମି x ୧୭.୮ମି ମାପର ଏହି ଗୁମ୍ଫାଟି ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟରୁ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । ସ୍ଥିଂକ୍ ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ନିର୍ମାଣ କାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ

ଗୁମ୍ଫା-୧୧ର ବହିର୍ଭାଗ ଏବଂ ବୁଝଙ୍କ ସାମନାରେ ଆଶ୍ରୁମାଡ଼ି ବସିଥିବା ଭକ୍ତ [୧୧୦]

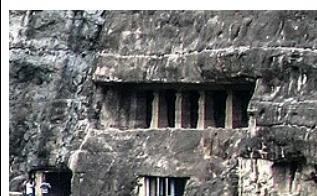
ଶତାବୀ କୋଳି ନିର୍ମୟ କରିଛନ୍ତି । [୧୭୯]

ଆଗ ପଚର କାନ୍ଦ ଭୁଷୁଡ଼ିଯାଇଥିବା ଏହି ଗୁମ୍ଫାଟି କତିଗସ୍ତ ଅବଲ୍ଲାରେ ରହିଛି । ଅନ୍ୟ ତିନି କାନ୍ଦରେ ୧୭ଟି ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ଓ ପ୍ରତି ପ୍ରକୋଷ୍ଠରେ ଦୁଇଟି ଲେଖାଏଁ ପଥର ଖଟ ରହିଛି । [୧୭୯][୧୭୯]

ଗୁମ୍ଫା ୧୩, ୧୪, ୧୫, ୧୪୮

ଗୁମ୍ଫା - ୧୩

ଗୁମ୍ଫା - ୧୪

ଗୁମ୍ଫା-୧୩ ପ୍ରାଥମିକ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନିର୍ମିତ ଏକ ଷୁଡ଼ ବିହାର । ଏଥିରେ ଏକ ସତାବ୍ଦୀ, ଉଚ୍ଚ କୋଠରୀ ଓ ପ୍ରତି କୋଠରୀରେ ପଥରନିର୍ମିତ ଦୁଇଟି ଖଟ ରହିଛି । ଏହାର ନିର୍ମାଣ କାଳ ସମ୍ରକ୍ତରେ ଗୁପ୍ତ ଓ ମହାଜନ ପ୍ରତ୍ୱାନଙ୍କ ବିଭାଗଠାରୁ ୭୦୦-୯୦୦ ବର୍ଷ ପରବର୍ତ୍ତୀ (ଖ୍ରୀ. ଏମ-୭ୟ ଶତାବୀ) ସମୟ ନିର୍ମାଣ କରିଛନ୍ତି । [୧୭୯]

ଗୁମ୍ଫା-୧୪ ୧୩.୪୩ ମି × ୧୫.୭୮ ମି ମାପର ଏକ ଅସମ୍ମୟୁର୍ଣ୍ଣ ବିହାର ଏବଂ ଏହା ଗୁମ୍ଫା - ୧୩ ଉପରେ ଖୋଦିତ । ଗୁମ୍ଫାର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାରରେ “ଶାଳ ଭଞ୍ଜିକା” (ଶାଳ ଗଢ଼ର ଭାଳ ଭାଙ୍ଗୁଥିବା କମ୍ୟା) ଚିତ୍ର ଦର୍ଶିତ ହୋଇଛି । [୧୭୯]

୧୫ ନମ୍ବର ଗୁମ୍ଫା ୧୫.୭୭ ମି × ୧୪.୫୮ ମି ମାପର ଏକ ବିହାର । ଏହି ଗୁମ୍ଫା ପୂର୍ବ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଥିଲା । ଗୁମ୍ଫାରେ ଏକ ସତାବ୍ଦୀ, ତାକୁ ଲାଗି ରତ୍ନ କୋଠରୀ, ଏକ ଗର୍ଭଗୃହ, ଏକ ଉପକଷ ଓ ସ୍ଵମ୍ୟୁକ୍ତ ଏକ ବାରଣ୍ୟ ଅବଲ୍ଲିତ । ଗୁମ୍ଫାରେ ରତ୍ନଙ୍କ ଚିତ୍ର ରହିଛି । ଗର୍ଭଗୃହର

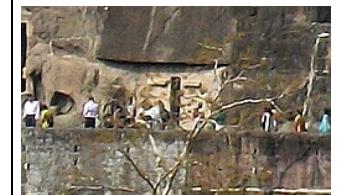
ଗୁମ୍ଫା-୧୭ର ପ୍ରାର୍ଥନା ଗୃହ ଓ ତାକୁ ଲାଗି ରହିଥିବା ସମ୍ୟାସୀଙ୍କ କୋଠରୀ । ପ୍ରତି କୋଠରୀରେ ଦୁଇଟି ଲେଖାଏଁ ପଥରନିର୍ମିତ ଖଟ ରହିଛି । [୧୭୦]

ମୁଖ୍ୟ ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ସିଂହାସନ ଭଣୀରେ ଉପକିଷ୍ଟ [୧୦୭] ଗୁମ୍ଫା-୧୪ର ଦ୍ୱାରବନ୍ଦରେ ପାରାମାନେ ମକା ବା ଶମ୍ଭୁ ଖାଉଥିବାର ଚିତ୍ର ରହିଛି [୧୦୯]

ଗୁମ୍ଫା-୧୪ ଶୁଦ୍ଧତମ ଗୁମ୍ଫା ଯେଉଁଥିରେ ଏକ ଛୋଟ ସତାଗୃହ ଓ ଦୁଇଟି ସଂଲଗ୍ନ କୋଠରୀ ରହିଛି । ଗୁମ୍ଫା-୧୭କୁ ରହିଥିବା ପ୍ରବେଶ ପଥର ହାତୀ ମୂର୍ତ୍ତିର ତାହାଣ ପଟେ ଗୁମ୍ଫା-୧୪ ଅବଲ୍ଲିତ [୧୦୩] ଏହା ଏକ ପୁରାତନ ହୀନ୍ୟାନ ଗୁମ୍ଫା [୧୦୩] ଏହାର ଦ୍ୱାରରେ ଧାରଣା ଓ ତୋରଣ ଶିଳୀର ଉପଯୋଗ କରାଯାଇଛି [୧୦୩] ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ଲିପିରେ ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ଏକ ଶିଳାଲେଖ ଥିଲା ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ହଜିଯାଇଛି [୧୦୭][୧୦୩]

ଗୁମ୍ଫା - ୧୪

ଗୁମ୍ଫା - ୧୪A

ଗୁମ୍ଫା ୧୭

ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା ସମ୍ମୁଦ୍ରର ମଝାମର୍ତ୍ତି ଗୁମ୍ଫା-୧୭ ଅବଲ୍ଲିତ । ବାକାଟକ ରାଜା ହରିସେନଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରୀ କରାହୁଦେବ ଏହାର ପୃଷ୍ଠାପୋଷକ ଥିଲେ । ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ନିର୍ମାଣ କାଳ ଖ୍ରୀ. ୪୭୮-୪୦୦ ମଧ୍ୟରେ । ସେ ଏହି ଗୁମ୍ଫାକୁ ସନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କୁ ଉଷ୍ଣଗ୍ରେ କରିଥିଲେ । ଗୁମ୍ଫା-୧୭ର ଶିଳାଲେଖରେ ତାଙ୍କ ଛାଇ ଲିଖିତ ଅଛି : "ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱର ଦୁଃଖ ଓ ଦୋହ ଦୂର ହେଉ ଏବଂ ଏହା ଶାନ୍ତି ଓ ନୀତିର ପଥରେ ପରିଚାଳିତ ହୁଅନ୍ତୁ" । ଶିଳାଲେଖର "ପବିତ୍ର ନିୟମ ତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ସାଥୀ ହେଉ; ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱର ଗୁରୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଗଢୀର ଭକ୍ତି ରହିଛି ।" ଅଂଶରୁ ତାଙ୍କ ବୌଦ୍ଧ ଧାର୍ମିକ ବିଶ୍ୱାସ ପ୍ରତିଫଳିତ ହେଉଛି [୧୦୩][୧୦୪][୧୦୫] ସ୍ତିଂକଙ୍କ ମତରେ, ଘଟୋହତ ଗୁମ୍ଫା ନିକଟରେ ତାଙ୍କ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆଶ୍ଵା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଶିଳାଲେଖ ଓ ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା-୧୭ର ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ କରାହୁଦେବ ଉତ୍ସବ ଧର୍ମ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ [୧୦୩] ଓମ ଶତାବୀର ତୀନୀ ପରିଦ୍ରାଜକ ହୁଏନସାଂ ନିଜ ଅଜନ୍ତା ଭ୍ରମଣ କାଳରେ ଗୁମ୍ଫା-୧୭ ଅଜନ୍ତାର ପ୍ରବେଶ ବା ପ୍ରଥମ ଗୁମ୍ଫା ଥିବା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି [୧୦୪]

ବରାହଦେବ ଶିଳାଲେଖ

ଗୁମ୍ଫା-ଲଗର ଥିବା
ବରାହଦେବ ଶିଳାଲେଖ ଓ
ତାହାର ରଙ୍ଗାଜୀ ଅନୁକାଦ

୧୯.୪ ମି × ୨୨.୨୪ ମି × ୪.୭ ମି ମାପବିଶିଷ୍ଟ ଗୁପ୍ତା-୭ [୧୭୭]
ସମ୍ବର ଅଜନ୍ତାର ସ୍ଥାପତ୍ୟ କଳାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି ।
ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ନିର୍ମାଣ କ୍ରମ ଓ ସମ୍ବର ଅଜନ୍ତାରେ
ନିର୍ମାଣର ଶେଷ ସମୟ ବିଷୟରେ ତଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିବାରୁ
ସ୍ଥିଂକ୍ ଓ ଅନ୍ୟ ଗବେଷକମାନେ ଏହାକୁ ଏକ ଅତି
ମହତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଗୁପ୍ତା ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି [୧୭୭][୧୭୭]
ଗୁପ୍ତା-୧୭ ଏକ ମହାଯାନ ବିଦ୍ୱାର ଏବଂ ଏଥିରେ ମୁଖ୍ୟ ଦ୍ୱାର,
ଦୁଇଟି ପାର୍ଶ୍ଵ ଦ୍ୱାର ଓ ଦୁଇଟି ଝରକା ରହିଛି [୧୭୮]
ବିଦ୍ୱାରର ବାରଚୁଟି ୧୯.୪ ମି × ୩ ମି । ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାର୍ଥନାଗୃହ
୧୯.୪ ମି × ୧୯.୪ ମି ପରିମିତ ଏକ ବର୍ଗକାର ଗୃହ [୧୭୯]

ଗୁଣ୍ଡା-ର ଚିତ୍ରମୟମୁହଁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର । ହସ୍ତୀ, ମହୋମ୍ବଗ,
ସୁତସୋମ ପ୍ରଭୃତି ଜାତଙ୍କ କଥା ଏହି ଗୁଣ୍ଡାରେ ଦେଖିବାକୁ
ମିଳେ । ଏହାଛୁଡ଼ା ନୟଙ୍କ ମନ ପରିବର୍ତ୍ତନ, ସ୍ଵରଷ୍ଟି ଚମକ୍ଷାର,
ସୁଜାତଙ୍କ ତୋଗଦାନ, ଅସିତଙ୍କ ଯାତ୍ରା, ମାୟାର ସ୍ନଗ,
ତ୍ରପୁଣି ଓ ଭଲ୍ଲକ କଥା, ହଳ ପର୍ବ ଆଦି ବିଭିନ୍ନ ଚିତ୍ର ଏହି

ଗୁମ୍ଫାରେ ରହିଛି ।^{[୮୮][୧୮୦]} ହସ୍ତୀ ଜାତକ କଥାର ଚିତ୍ରରୁ ଜଣାପଡ଼େ - ବୋଧିସବୁ ହାତୀ ରୂପରେ ଅବା ବେଳେ ବହୁ ଲୋକ ଖାଦ୍ୟାଭାବରେ ଅବା ବିଷୟ ଜାଣିଲେ । ସେ ସେମାନଙ୍କୁ ଏକ ପର୍ବତ ପାଦଦେଶକୁ ଯିବାକୁ କହିଲେ । ହାତୀ ନିଜେ ପର୍ବତ ଉପରୁ ତଳକୁ କୁଦି ନିଜ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ ଯେପରିକି ଏତେ ସଂଖ୍ୟକ ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ ମାତ୍ର ଖାଇ ଶୁଧା ମେଘାଇ ପାରିବେ ।^{[୧୭୯][note ୩]} ଗୁମ୍ଫାକୁ ପଶିବା ପରେ ବାମ ପଚରୁ ଘଣ୍ଠାକଣ୍ଠା ଦିଗରେ ଏହି ସବୁ କାହାଣୀ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।^[୧୭୯]

ମହୋମ୍ବନ ଜାତକ ଜଥାର ଚିତ୍ରରେ କାଳ କୋପିସତ୍ତାଙ୍କ କାହାଣୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ । [୧୮୩] ତାହା ପରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସାବତ ଭାଇ ନନ୍ଦଙ୍କ ଧର୍ମାନ୍ତୁରଣ କାହାଣୀର ଚିତ୍ର ରହିଛି । ନନ୍ଦ କିମ୍ବଦନ୍ତୁର ଦୁଇଟି ରୂପ ରହିଛି ଯେଉଁଥିରୁ ଗୋଟିଏ ଏହି ଚିତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ନିଜ ବିବାହିତା ସ୍ଵୀଙ୍କ ସହିତ ବାସନା ଓ ବିଳାସମୟ ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରିବାର ଛାଡ଼ା ରଖିଥିବା ନନ୍ଦଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧ ସ୍ଵର୍ଗ ଓ ନର୍କରୁ ବୁଲାଇବାକୁ ନେଇ ବାସନାମୟ ଜୀବନର ପରିଶାମ ସମ୍ପର୍କରେ ଅବଗତ କରାଇଥିଲେ । [୧୮୪] ନନ୍ଦଙ୍କ ମନ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଚିତ୍ର ପରେ ମନୁଷୀ ବୁଦ୍ଧ, ପ୍ରାର୍ଥନାରତ ଉତ୍ସବର ଏବଂ ଶିକ୍ଷାଦାନ ତଥା ଧର୍ମ-ଚକ୍ର ମୁଦ୍ରାରେ ବସିଥିବା ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଚିତ୍ର ରହିଛି । [୧୮୫]

ଅପର ପାର୍ଶ୍ଵର କାନ୍ଦରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଜୀବନ କାଳର କିଛି ଦୃଶ୍ୟର ଚିତ୍ର ରହିଛି । [୧୮୬][୧୮୭] ଶ୍ରେଷ୍ଠବସନ ପରିଧାନ କରିଥିବା ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ସୁଜାତା ଭିକ୍ଷାଦାନ କରିବାର ଚିତ୍ର, ତପୁସ୍ତ ଓ ତଳ୍ଳୁକ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଗହମ ଓ ମହୁ ଦାନ କରିବାର ଚିତ୍ର, ବୃକ୍ଷ ତଳେ ବସିଥିବା ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଚିତ୍ର ଓ ହଳ ଉତ୍ସବରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଉପଚାରୀତିର ଚିତ୍ର ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ । [୧୮୮] ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପିତାମାତା ତାଙ୍କୁ ସନ୍ୟାସୀ ହେବାରୁ ନିରୁଷ୍ଣାହିତ କରୁଥିବାର ଏକ ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଆଉ ଏକ ଚିତ୍ରରେ ବୁଦ୍ଧ ସନ୍ୟାସୀ ହେବାର ଲକ୍ଷଣ ଦେଖାଯାଏ ଓ ଏଥିରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଚାରିପଟେ ଧୋତି ପିନ୍ଧିଥିବା ପୁରୁଷ ଓ ଶାଢ଼ୀ ପିନ୍ଧିଥିବା ମହିଳାମାନେ ଉପଚାରୀତ । [୧୮୯][୧୯୦] ଅସିତ ଓ ଶିଶୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଏକ ଚିତ୍ର ରହିଛି ଯେଉଁଥିରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କଠାରେ ରକ୍ଷିତ ପରି ଗୁଣ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଛି । [୧୯୧][୧୯୨] ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ଅନୁସାରେ ଗୁଣ୍ଠା-ଲଗର କିଛି ଚିତ୍ର ଅସମ୍ଭୁର୍ବ ଅବସ୍ଥାରେ ଛାଡ଼ି ଦିଆଯାଇଥିଲା । [୧୯୩]

ନଦଙ୍କ ମନ
ପରିବର୍ତ୍ତନର
ଚିତ୍ର [୧୮୮]

ଗୁମ୍ଫା-ଲଙ୍ଘରେ
ରାଜପ୍ରାସାଦର
ଦୃଶ୍ୟ [୧୮୪]

ବୁଦ୍ଧ ସନ୍ଧ୍ୟାସୀ
ହେବା ପରେ
ସୁଜାତାଙ୍କଠାରୁ
କ୍ଷାରି ପାଇବାର
ଚିତ୍ର [୧୮୭]

ମନୁଷୀ ବୁଦ୍ଧ
ଚିତ୍ର [୧୮୯]

ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ
ରାଜା
ଭକ୍ତିପୂ
ର୍ବକ
ନମନ
ଓ ପୂଜା
କରିବା

ହାତୀ ମୂର୍ତ୍ତି
ପାର୍ଶ୍ଵରେ
ଗୁମ୍ଫା-ଲଙ୍ଘ
ପ୍ରବେଶ କରିବା
ପାଇଁ ରହିଥିବା
ସୋପାନଶୈଳୀ

ଗର୍ଭଗୃହ ଓ
ଦେବପାଠୀରେ
ଆସିନ ଗୌତମ
ବୁଦ୍ଧ

ଗୁମ୍ଫା ୧୭

ବେସ୍ତୁନ୍ଦର ଜାତକ
କଥାର ଚିତ୍ର [୧୮୯]

ଘଡ଼ଦନ୍ତ ଜାତକ
କଥାର ଚିତ୍ର [୧୮୯]

କୃଷ୍ଣ
ରାଜକୁମା
ରଙ୍ଗ
ଚିତ୍ର [୧୯୦]

ଗୁମ୍ଫା ୧୭ର
ମୁଖ୍ୟପଠୀଷୀଳ
ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରତିମା
ଚିତ୍ର [୧୯୦]

ଗୁମ୍ଫା ୧୭ର ବହିର୍ଭାଗର
ଦୃଶ୍ୟ

ଗୁମ୍ଫା ୧୭ର ପ୍ରାର୍ଥନାଗୃହ
ଓ ଗର୍ଭଗୃହ

ନେ.୪ ମି × ୨୫.୬୩ ମି^[୧୦୭] ମାପବିଶିଷ୍ଟ ଗୁମ୍ଫା-୧୭, ଗୁମ୍ଫା-୧୭ ଓ ବୁଝଙ୍କ ଶୟମମୁଦ୍ରା ମୂର୍ଚ୍ଛ ଅବା ଗୁମ୍ଫା-୨୭ ବାକାଟକ ବଂଶୀୟ ହିନ୍ଦୁ ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରଧାନ ମନ୍ତ୍ରୀ ବରାହଦେବଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ଆର୍ଥିକ ଅନୁଦାନରେ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିବା ବିଶ୍ୱାସ କରାଯାଏ^[୧୦୮] ଗୁମ୍ଫା-୧୭ର ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶ୍ଵାମୀୟ ରାଜା ଉପେନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମଧ୍ୟ ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ଅନୁଦାନ ଦେଇଥିଲେ^[୧୦୯]

ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ଏକ ବଡ଼ ବିହାର ରହିଛି ଓ ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇ ଉତ୍ତମ ଛାତିରେ ରହିଛନ୍ତି । ଗୁମ୍ଫା-୧୭ର ଚିତ୍ରମାନଙ୍କରେ ବୁଝଙ୍କ ଜୀବନୀ ଉପରେ ଅଧିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଥିବା ବେଳେ ଗୁମ୍ଫା-୧୭ର ଚିତ୍ରରେ ଜାତକ କଥାରୁ ମାନବୀୟ ଗୁଣର ପରିପ୍ରକାଶ ଉପରେ ଧାନ କେନ୍ଦ୍ରିତ କରାଯାଇଛି^[୧୧୦] ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେରେ ବର୍ଣ୍ଣନାମୂଳକ ଭାବେ ପ୍ରକୃତବାଦୀ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ଶିଳ୍ପୀମାନେ “ବିଳାସମୟ ଲାକିତ୍ୟ”ର ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିବା ଷ୍ଟେଲା କ୍ରାମିଶ କହିଛନ୍ତି । କ୍ରାମିଶଙ୍କ ଅନୁସାରେ ପ୍ରାଚୀନ ଶିଳ୍ପୀମାନେ ପବନ ଯୋଗୁଁ ତରଙ୍ଗାୟିତ ଶୟ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରର ଚିତ୍ର ଓ ଏପରି ଅତି ସରଳ-ସୁନ୍ଦର ଭାବେ କାହାଣୀର କ୍ରମବିବର୍ତ୍ତନ ଦର୍ଶାଇପାରିଛନ୍ତି^[୧୧୧]

ଗୁମ୍ଫା-୧୭ ଏକ ବିହାର ଏବଂ ଏଥିରେ ବିଭିନ୍ନ ଶ୍ଲାପତ୍ୟ ଶିଳ୍ପୀର ସ୍ଵମୁମାନ ରହିଛି । ଗୁମ୍ଫାରେ ମୁଖ୍ୟକଷ୍ଟ, ଗର୍ଭଗୃହ, ଆଲୋକ ପାଇଁ ବୃଦ୍ଧଦାକାର ଝରକା ଓ ଢ୍ଵାର ତଥା ବିଭିନ୍ନ ଭାରତୀୟ ଦେବାଦେବୀଙ୍କ ମୂର୍ଚ୍ଛ ରହିଛି^[୧୧୨] ୨୦ଟି ସ୍ଵମୁକିଶିଷ୍ଟ ବିହାରର ମୁଖ୍ୟକଷ୍ଟ ବା ସଭାଗୃହ ନାୟ.୪୩ ବର୍ଗ ମିଟର^[୧୧୩] ନିର୍ମାଣ କାଳରେ ଶ୍ଲାପତ୍ୟ ଅନୁମାନରେ ସାମାନ୍ୟ ତୁଟି ଯୋଗୁଁ ଗୁମ୍ଫାର ପଛ ପଚାର ଆକାରରେ ଅସମାନତା ରହିଛି ବୋଲି ସ୍ଥିଂକ ମତ ରଖିଛନ୍ତି^[୧୧୪]

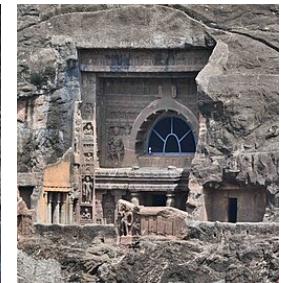
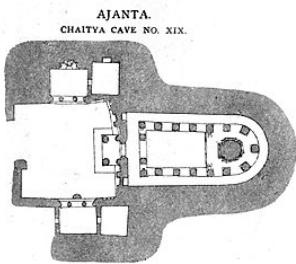

ପ୍ରସାଧନରେ ରାଜକୁମାରୀ, ପ୍ରେମୀ ଯୁଗଳ, ପ୍ରେମଭାବରେ ବସିଥିବା ଯୁଗଳଙ୍କ ମଦିରାପାନର ଦୃଶ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏହି ଗୁମ୍ଫାତିତ୍ରମାନଙ୍କେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଆଉ କିଛି ତିତ୍ରରେ ଜାତକ କଥାର ଅନ୍ୟ ପ୍ରମୁଖ ଚରିତ୍ର, ପଣ୍ଡପକ୍ଷୀ ଓ ଭୂତ୍ୟ ଆଦି ଦର୍ଶିତ ହୋଇଛନ୍ତି । [୮୮][୮୯]

ଗୁମ୍ଫା ୧୮

୩.୯୮ ମି × ୧୦.୭୭ ମି ମାପବିଶିଷ୍ଟ ଗୁମ୍ଫା-୧୮ ଏକ ଛୋଟ ଆୟୁତାକାର ଗୁମ୍ଫା । ଗୁମ୍ଫାରେ ଦୁଇଟି ଅଷ୍ଟଭୂଜାକାର ସ୍ଥମ୍ଭ ରହିଛି । ଏଥିରେ ଏକ ଛୋଟ କୋଠରୀ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଏହି ଗୁମ୍ଫାଟି କେଉଁ ଉଦେଶ୍ୟରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ତାହା ଅନ୍ତର୍ଭାବରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପରିପାଳନା କରିବାର ପାଇଁ । [୧୦୭]

ଗୁମ୍ଫା ଏଣ (୪ମ ଶତାବ୍ଦୀ ଖ୍ରୀ.)

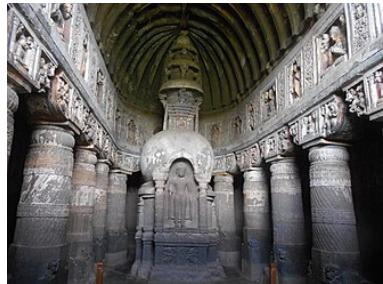
ଗୁମ୍ଫା ଏଣ
ନକସାରୁ
ଜଣାପଡ଼େ ଯେ
ପୂର୍ବ ଏଥିରେ ଏକ
ଅଗଣୀ ଓ କିଛି
ଅତିରିକ୍ତ
କଳାକୃତି
ରହିଥିଲା [୭୦୦]

ଅର୍କପ
ପ୍ର୍ୟାଙ୍କ
ଆସନ
ରେ
ନାଗରାଜ
। ପାର୍ଶ୍ଵରେ
ତାଙ୍କ
ପଦ୍ମ
ମଙ୍ଗଳସ୍ଥ
ତ୍ର
ପିଣ୍ଡିଛନ୍ତି
ଓ ପଦ୍ମ
ଫୁଲ
ଧରିଛନ୍ତି
। [୭୦୦]

୧୪ଟି ସ୍ତୁମ୍ଭ ଓ
ସେଥିରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ
ପ୍ରସ୍ତରମୂର୍ତ୍ତି
[୭୦୦]

ଗୁମ୍ଫା-୧୯ରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ
ଚିତ୍ର [୭୦୦]

ଗୁମ୍ଫା-୧୯
ଗୁମ୍ଫାମୁଖ
(ଉପେଦ୍ରଗୁ
ପୁଙ୍କ
ଅନୁଦାନରେ
ନିର୍ମିତ)

ଗୁମ୍ଫା-୧୯
ପୂଜାଶ୍ଳଳ
(ଉପେନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ
ଅନୁଦାନରେ
ନିର୍ମିତ) [୨୦୭]

ଖ୍ରୀ. ୪ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖୋଦିତ ଗୁମ୍ଫା-୧୯ ଏକ ଚୈତ୍ୟଗୃହ ଓ ଏହାର ମାପ $19.08 \text{ m} \times 9.05 \text{ m}$ । ଏହାର ପ୍ରାର୍ଥନା ଗୃହରେ ବିଭିନ୍ନ ଭଣୀରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ବିତ୍ର ରହିଛି [୧୯୭][୨୦୭] ଏହାର ପ୍ରାର୍ଥନା ଗୃହକୁ ଯିବା ପାଇଁ ପୂର୍ବ ନିର୍ମିତ ଅନ୍ୟ ଏକ ଅଗଣୀ ଦେଇ ଯିବାକୁ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ସଂଲଗ୍ନ ଅଗଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମୂଳ ନକସାରେ ଏକ ମଣ୍ଡଳ ଶୌଳୀର ଅଗଣୀ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ଯେଉଁଠାରେ ଉତ୍ତମାନେ ଏକନ୍ତିତ ହେଉଥିଲେ ଓ ନିଜ ଅବସରର ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରୁଥିଲେ । ଏହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଇତିହାସ ଗର୍ଜରେ ଢୁଟ [୨୦୦] ଗୁମ୍ଫା-୧୯ ଏହାର ମୂର୍ତ୍ତି କଳା ପାଇଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମୁଣ୍ଡରେ ନାଗ ଫଣାର ଛତ୍ର ହିମ୍ବ ଓ ଜୀନ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ପରି । ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ଯକ୍ଷ ଦ୍ୱାରପାଳ, କାତାଯୁନ, ବିଷୟିକା ଓ ଛିଡ଼ାଥିକା ବୁଦ୍ଧ, ଆକାଶରେ ଉତ୍ତୁଥିକା ଯୁଗଳ ଉତ୍ୟାଦିଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଛି । ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଛାତ ପୂର୍ବ ବିଭିନ୍ନ ଭଣୀରେ ରଞ୍ଜିତ ଥିଲା [୨୦୦]

ଗୁମ୍ଫା-୯ରେ ହୋଇଥିବା ପରୀକ୍ଷାମୂଳକ ନିର୍ମାଣରୁ ମିଳିଥିବା ଜ୍ଞାନକୁ ଗୁମ୍ଫା ଏଣରେ ପ୍ରସ୍ତାବ କରାଯାଇଛି । [୧୦୩] ସ୍ଵପରେ ବୁଝଙ୍କୁ ମୂର୍ଚ୍ଛା ଖୋଦନ କରିବା ହୀନୟାନ ଲ୍ଲାପତ୍ୟରୁ ବିବୁଦ୍ଧି ବୋଲି କୁହାଯିବ । ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମହାୟାନ ପରମାରାର ପ୍ରତଳନ ଓ ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ ହିସ୍ବ ଶୌଭିକ ପରମାରାର ରାଜାମାନଙ୍କଙ୍କାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାରୁ ସ୍ଵପରେ ମୂର୍ଚ୍ଛା ନିର୍ମାଣର ନିଷ୍ଠାଭି ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ କୌଣସି ଉକେ ସ୍ଵରର ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁଠାରୁ ଆସିଥିବ ବୋଲି ସ୍ଵିଂକ କୁହନ୍ତି । ଗୁମ୍ଫା ଏଣର ନିର୍ମାଣ କାଳ ପ୍ରାୟ ୪୭୭ ମସିହା କିମ୍ବୁ ୪୭୦ ଦଶକି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏଥିରେ କଳାକୃତି ନିର୍ମାଣ ଚାଲିଥିବ । ୪୭୧ ମସିହାରେ ଏହାର ଉଦ୍ଘାଟନ ସମୟରେ ଏହା ଅସମ୍ଭ୍ଵ ଅବଲ୍ଲାରେ ଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । [୧୦୪]

ଗୁମ୍ଫା ଏଣର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ସ୍ଵନ୍ଧର କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଖଚିତ । ଦୁଇଟି ସିଲିଣ୍ଟ୍ରାକ୍ଟୁଟି ସ୍ଵମ୍ଭୁ ଉପରେ ସ୍ଵନ୍ଧର ଫୁଲ ଓ ମାଳା ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ଏହି ସ୍ଵମ୍ଭୁଗୁଡ଼ିକର ଉପରାଂଶରେ ଅଁଳା ଓ ପଦ୍ମ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ରହିଛି । ବାମ ପଚେ ବରଦାହସ୍ତ ମୁଦ୍ରାରେ ଛିଡ଼ା ଅବଲ୍ଲାରେ ବୁଝଙ୍କୁ ମୂର୍ଚ୍ଛା ରହିଛି । ଡାହାଣ ପଚେ କଳସୀ ଧରିଥିବା ଏକ ନାରୀର ମୂର୍ଚ୍ଛା ରହିଛି । [୧୦୦][୧୦୪] ଉପର ପଚେ ବୁଝଙ୍କେର ପାନମଗ୍ନ ତାବେ କସିଥିବା ଅବଲ୍ଲାରେ ଏକ ମୂର୍ଚ୍ଛା ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରବେଶ ପଥର ଡାହାଣ ପଚେ "ମାତା ଓ ପୁତ୍ର" ମୂର୍ଚ୍ଛିଏ ରହିଛି । [୧୦୭][note ୪] ମାତା-ପୁତ୍ର ମୂର୍ଚ୍ଛରେ ଭିନ୍ନକ ଜଣକ ହେଲେ ବୁଦ୍ଧ ଏବଂ ମାତା-ପୁତ୍ର ହେଲେ ବୁଝଙ୍କୁ ସ୍ଵୀଳ ଓ ପୁତ୍ର । [୧୦୦][୧୦୪]

ପୂଜା ଗୁହାଟି ଅର୍କ-ଗୋଲାକାର । ଏଥିରେ ଏଣଟି ସ୍ଵମ୍ଭୁ ରହିଛି । ଗୋଲାକାର ଭିତର ସ୍ଵମ୍ଭୁଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଫୁଲ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ସ୍ଵମ୍ଭୁ ଉପରେ ବୁଦ୍ଧ ରହିଛନ୍ତି । ବୁଝଙ୍କୁ ନିକଟରେ ହାତୀ, ଘୋଡ଼ା, ଅପସରା ଆଦି ରହିଛନ୍ତି । ଏହି ଶୌଲୀ ଗୁପ୍ତ ଲ୍ଲାପତ୍ୟ ଶୌଲୀ ବୋଲି କୁହାଯିବ । [୧୦୧] ରମେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ଶର୍ମାଙ୍କ ଅନୁଷ୍ଠାରେ କର୍ଲା ଗୁମ୍ଫାର ମହାନ ଚୌତ୍ୟ ଖ୍ରୀ. ଦ୍ଵିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ସମୟର ଏବଂ ଗୁମ୍ଫା-୧୯ ତାହାର ଅନୁକରଣରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । [୧୦୯]

ପୂଜା ଗୃହର କାନ୍ଦ ଓ ଛାତରେ ବିଭିନ୍ନ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । ବୁଦ୍ଧ, ବିଭିନ୍ନ ଫୁଲ, ମାତା-ପୁତ୍ର ଏହି ସବୁ ଚିତ୍ରର ମୁଖ୍ୟ କଷୟକସ୍ତୁ । [୨୦୧]

ଗୁଣ୍ଡା ୨୦

ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ଗୁଣ୍ଡା ୨୦ ଏକ ବିହାର ଓ ୧୭.୭ ମି × ୧୭.୯୧ ମି ମାପବିଶିଷ୍ଟ । ସ୍ଥିଂକଙ୍କ ଅନୁସାରେ "ଧାର୍ମିକ ଭାବନାର ବୃକ୍ଷକୁ ବଢ଼ାଇବାର ତାଙ୍କେର ଛଜ୍ଜା"କୁ ପୂରରଣ କରିବା ପାଇଁ ୪୭୦ ମସିହାରେ ଉପେତ୍ରଗୁପ୍ତ ଏହାର ନିର୍ମାଣ ଆରମ୍ଭ କରାଇଥିଲେ । [୨୧୦] ଅନ୍ୟ ଗୁଣ୍ଡାମାନଙ୍କ ସହିତ ୨୦ ନମ୍ବର ଗୁଣ୍ଡାର କାମ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ସ୍ଥିଂକଙ୍କ ଅନୁସାରେ ଏହି ଗୁଣ୍ଡାର ପ୍ରସ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ଵଦର ଓ ବିସ୍ତୃତ କିନ୍ତୁ ଗୁଣ୍ଡା-୧୭ ବା ୧୯ ତୁଳନାରେ ଏହାକୁ କମ ଗୁରୁତ୍ବ ଦିଆଯାଇଥିଲା । [୨୧୧] ଏହି ଗୁଣ୍ଡାର କାର୍ଯ୍ୟ କିଛି ସମୟ ପାଇଁ ଲୁଗିତ ରଖାଯାଇ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦଶକରେ ପୁଣି ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଥିଲା । [୨୧୨]

ବିହାରରେ ଏକ ଗର୍ତ୍ତଗୃହ, ୪ଟି ଛୋଟ ପ୍ରକୋଷ୍ଠ, ସ୍ତର୍ମ୍ସ୍ପୁକ୍ତ ବାରଣ୍ୟା ଓ ଆଲୋକ ଆସିବା ପାଇଁ ଦୁଇଟି ପଥରକଟା ଝରକା ରହିଛି । ମୁଖ୍ୟ କଷୟକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ବାରଣ୍ୟାର ବାମ ପଟେ ଦୁଇଟି ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଛି । ଛାତରେ ପୂର୍ବ ହୋଇଥିବା ଚିତ୍ରର ଅବଶେଷ ଦେଖିଦେବ । [୨୧୩] ଗର୍ତ୍ତଗୃହର ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଶିକ୍ଷାଦାନ ମୁଦ୍ରାରେ ରହିଛନ୍ତି । ସପୁରୁଷ ପ୍ରସ୍ତର ପ୍ରତିମା ଏହି ଗୁଣ୍ଡାର ମୁଖ୍ୟ ଆରକ୍ଷଣ । [୧୧୭] ଗୁଣ୍ଡାର ବାରଣ୍ୟାରେ ସଂକ୍ଷୃତ ଭାଷା ଓ ବ୍ରାହ୍ମୀ ଲିପିର ଏକ ଶିଳାଲେଖ ରହିଛି ଯେଉଁଥିରେ ଏହି ଗୁଣ୍ଡାକୁ ମଣ୍ଡପ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାଯାଇଛି । [୨୧୩][୨୧୪]

ଗୁଣ୍ଡା ୨୦ ଓ ୧୯ର କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଏକା ପ୍ରକାରର । ଗୁଣ୍ଡା ୧୭ର ଚିତ୍ରକଳା ସହିତ ମଧ୍ୟ ଏହାର କିଛି ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଛି । ତିନୋଟି ଗୁଣ୍ଡାରେ ଏକା କାରିଗର ଓ ଶିଳ୍ପୀ କାମ କରିଥିବେ ବୋଲି ଏପରି ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଗୁଣ୍ଡା ୨୦ର ଦ୍ୱାର କଷ ସମ୍ମୂର୍ତ୍ତ ଅଜନ୍ମାରେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଧରଣର

ମୁଖ୍ୟ ମନ୍ଦିର
ସମ୍ମୁଖରେ
ଦ୍ୱାରପାଳ
ରୂପେ
ନାଗରାଜ
ଦଶ୍ତୁମ୍ବାନ
(ଗୁଙ୍ଗା ୧୦)

[୨୧୪] ଗୁଙ୍ଗା ୨୦ର ଶିଳ୍ପ କଳା ମଧ୍ୟ
ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର । ଗୁଙ୍ଗାରେ ଥିବା ଏକ
ମୁର୍ତ୍ତିରେ ଦୁଇଟି ତକିଆକୁ ଆଉଜି
ବସିଥିବା ବୁଝିଲେ ପଛରେ ଏକ
ଫଳପୂର୍ଣ୍ଣ ଆମ୍ବୁ ଗଛ ରହିଛି । [୨୧୪]

ଗୁଙ୍ଗା ୨୧, ୨୨, ୨୩, ୨୪ ଓ ୨୫

ଗୁଙ୍ଗା-୨୧, ୨୨, ୨୩ ଓ ୨୪
ପ୍ରତ୍ୟେକେ ବିହାର । ଅଜନ୍ତା
ନିର୍ମାଣର ଦ୍ୱାରା ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଶେଷ ଆଡ଼କୁ ଏଗୁଡ଼ିକ
ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଗୁଙ୍ଗା-୨୧ର ସଭାଗୁହଟି ୨୮.୪୭
ମି × ୨୮.୦୩ ମି । ଏହି ଗୁଙ୍ଗାରେ ସନ୍ଧ୍ୟାସୀମାନଙ୍କେ
ରହିବା ପାଇଁ ଏକ କୋଠରୀ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି ।
ଏହା ସହିତ ଗୁଙ୍ଗାରେ ଏକ ଗର୍ଭଗୁହ, ଏକି
ସ୍ଵମୁକିଶିଳ୍ପ ବାରଣ୍ୟ ରହିଛି । ପଶୁପକ୍ଷୀ ଓ ଫୁଲଙ୍କୁ
ଚିତ୍ର ଶିଳାରେ ଖୋଦିତ ଅଛି । ସ୍ଵମୁମାନଙ୍କେ
ଅପସରା, ନାଗରାଜ, ନାଗରାଣୀ, ପ୍ରଣାମ କରୁଥିବା
ଭକ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ସଭାଗୁହଟି ପୂର୍ବ
ସମ୍ମୁର୍ଣ୍ଣରୂପେ ର୍ଜିତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।
ମୁଖ୍ୟ ପାଠରେ ବୁଦ୍ଧ ଶିକ୍ଷାଦାନ ଭଙ୍ଗିରେ ବସିଛନ୍ତି । [୨୧୫][୨୧୬]

ବାହାର ପରାର
ଗୁଙ୍ଗା ୨୦

ଗୁଙ୍ଗା ୨୦ର
ଅଭ୍ୟନ୍ତର ଓ
ମୁଖ୍ୟ
ଦେବପାଠ

ସିଂହାସନରେ
ବୁଦ୍ଧ (ଗୁଙ୍ଗା ୨୦)

୧୯.୭୭ ମି × ୧୧.୪୮ ମି ମାପକିଶିଳ୍ପ ଗୁଙ୍ଗା-୨୨ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ବିହାର ଯେଉଁଥିରେ
ଏକ ପତଳା ବାରଣ୍ୟ ଓ ଧର୍ମ ଅସମ୍ମୁର୍ଣ୍ଣ କୋଠରୀ ରହିଛି । ଏହି ଗୁଙ୍ଗା ସାମାନ୍ୟ ଉକତାରେ
ରହିଥିବାରୁ ଏଠାକୁ ଆସିବା ପାଇଁ ସୋପାନ ରହିଛି । ଗୁଙ୍ଗାର ଗର୍ଭଗୁହରେ ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରକଳ୍ପ-

ଗୁପ୍ତା-୨୪ର ବହିର୍ଭାଗ ଓ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭ୍ୟନ୍ତର

ପଦାସନରେ ଉପବିଷ୍ଟ । ଗୁପ୍ତା ୨୯ର ମନୁଷୀ ବୁଦ୍ଧ ଓ ମୌତ୍ରେୟଙ୍କ ଚିତ୍ର ଶିଳା ଉପରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଛି । [୧୯୭][୨୦୭][୨୦୮] ଗୁପ୍ତା-୨୭ର ବାରଶ୍ଵାର ବାମ ପଚେ ସଂଖ୍ୟତ ଭାଷାର ଏକ ଶିଳାଲେଖ ରହିଛି । ଏହି ଶିଳାଲେଖର କିଛି ଆଶି ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଛି । ପଢ଼ି ହେଉଥିବା ଆଶାରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ : “ଜୟତଙ୍କଦ୍ଵାରା ଏହି ମଣ୍ଡପକୁ ଦାନ କରାଯାଇଛି”, “ଜୟତଙ୍କ ପରିବାର ବଢ଼ ଉପାସକ” ଓ “ଏହାର ଗୁଣ ପ୍ରଥମେ ମାତାପିତାଙ୍କୁଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରଦାନ କରୁ” । [୨୦୯]

ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଗୁପ୍ତା-୨୩ର ସଭାଗୃହର ଆକାର ୨୮.୭୭ ମି × ୨୯.୪୭ ମି । ଏହାର ନକସା ଗୁପ୍ତା ୨୧ ପରି । ଏହି ଗୁପ୍ତାର ସ୍ଥମ୍ଭରେ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଓ ନାଗ ଦ୍ୱାରପାଳ ଗୁପ୍ତା-୨୧୦ାରୁ ଭିନ୍ନ । [୧୯୭][୨୦୭][୨୨୦]

ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଗୁପ୍ତା ୨୪ ମଧ୍ୟ ଗୁପ୍ତା-୨୧ ପରି ଓ ଆକାରରେ ବୃଦ୍ଧତର । ୨୯.୩ ମି × ୨୯.୩ ମି ମାପବିଶିଷ୍ଟ ଏହାର ସଭାଗୃହ ଗୁପ୍ତା-୪ ପରେ ଅଜନ୍ମାର ଦ୍ୱିତୀୟ ବୃଦ୍ଧତମ ବିହାର ସଭାଗୃହ । ଅନେକ ଶିଳ୍ପୀ ଏକା ସମୟରେ ଏହି ଗୁପ୍ତାରେ କାମ କରିଥିବାରୁ ଗବେଷଣା ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଗୁପ୍ତା-୨୪ ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଗୁପ୍ତା । [୨୨୧] ଗୁପ୍ତାର ଗର୍ଭ ଖୋଲାଯିବା ପରେ ଏକା ସମୟରେ ଗର୍ଭଗୃହ, ସନ୍ୟାସୀଙ୍କ ପ୍ରକୋଷ୍ଟ ଓ ମୁଖ୍ୟ ସଭାଗୃହର ନିର୍ମାଣ ଚାଲିଥିଲା । [୨୨୨] ଗୁପ୍ତା-୨୪ର

ନିର୍ମାଣର ପୋଜନା ଖ୍ରୀ. ୪୭୭ରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବା ବେଳେ ବୁଦ୍ଧିଭାବଙ୍କ ପୃଷ୍ଠାଗୋଟିକତାରେ ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟ ୪୭୮ରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ୪୭୭ ମସିହାରେ ହରିସେନଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଅକ୍ଷୟାତ ଏହାର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ବନ୍ଦ ହୋଇଯାଇଥିଲା । [୭୭୩]

ଗୁମ୍ଫା-୭୪ର ସ୍ଵର୍ଗ ଉପରେ ଥିବା କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଅଜନ୍ତାର ଅନ୍ୟ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କ ତୁଳନାରେ ଜଟିଳତର । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଅଜନ୍ତାର ଛୁପାଇତି ଓ ପ୍ରସ୍ତୁର ଶିକ୍ଷୀମାନେ ନିଜ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ କୌଣସିକୁ ନିରନ୍ତର ଉନ୍ନତ କରିବାର ଅଭିଗ୍ରାୟ ରଖୁଥିଲେ । [୭୭୪] କମ୍ ଆଲୋକ ଓ ଅତି ଅକ୍ଷ୍ୱାନ ଥିବା ସତ୍ରେ କାରିଗରମାନେ ତାହାଶ ପଚର ମରି ସ୍ଵର୍ଗର ଉପର ଫଳକରେ ନିଜ କଳାର ନିଖୁଣତା ପ୍ରଦର୍ଶିତ କରିଛନ୍ତି । [୭୭୫] ଗୁମ୍ଫା-୭୪ର ପ୍ରସ୍ତୁରଖୋଦିତ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଯୁଗଳ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଫୁଲ ବା ଅଳଙ୍କାର ଦୁଇଁ ବରଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମାନବୀୟ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରଧାନ । [୭୭୬] ଗୁମ୍ଫାର ଗର୍ଭଗୃହରେ ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରକଳ୍ପ-ପଦାସନରେ ବସିଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । [୧୧୭][୨୧୭][୨୨୭]

ଗୁମ୍ଫା-୭୪ ଏକ ବିହାର । ଏହାର ସଭାଗୃହ ଏୟ.୩୭ ମି × ୧୭.୭୪ ମି । ଏହା ଅନ୍ୟ ବିହାରମାନଙ୍କ ପରି କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଗର୍ଭଗୃହ ବା ଦେବପୀଠ ଅନୁପଲ୍ଲିତ । ଏହା ସାମାନ୍ୟ ଉକ୍ତତାରେ ଖୋଦିତ ଏବଂ ଏଥିରେ ଏକ ପରିବେକ୍ଷିତ ଅଗଣୀ ରହିଛି । [୧୧୭][୨୧୭]

ଗୁମ୍ପା-୨୧ର ବାହାର
ପତ୍ର

ଗୁମ୍ପା-୨୧ର
ଅଭ୍ୟନ୍ତର

ଗୁମ୍ପା-୨୧
ର
ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି

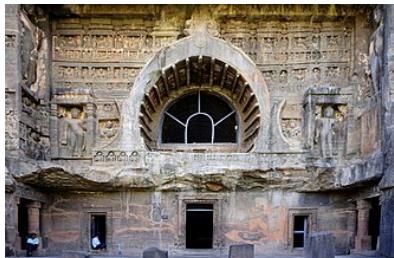

ଗୁମ୍ପା ୨୨ର ମୁଖ୍ୟ
ସତାଗୃହ

ଗୁମ୍ଫା ୨୩ର ମୁଖ୍ୟ
ସତାଗୃହ
ଏକ
ବେଳ
ରେ
ନାଦା
କାର୍ଯ୍ୟ
ହୋଇ
ଥିବା
ଗୁମ୍ଫା-୨
ର ସ୍ମୃତି
ଓ
ଚିତ୍ରକ
ଲା
[୨୨୪]

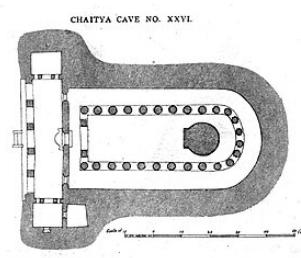
ଗୁମ୍ଫା ୨୭ (୪ମ ଶତାବ୍ଦୀ ଖ୍ରୀ.)

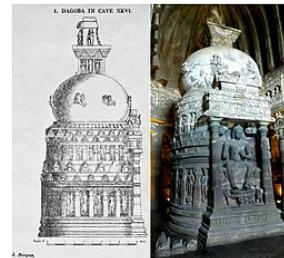
ଗୁମ୍ଫା-୨୭ର
ପ୍ରବେଶ ପଥ

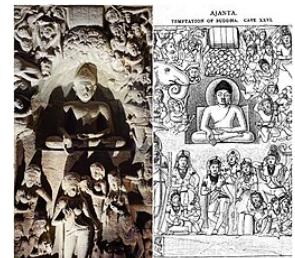
ଗୁମ୍ଫା-୨୭ର
ଅଭ୍ୟନ୍ତର

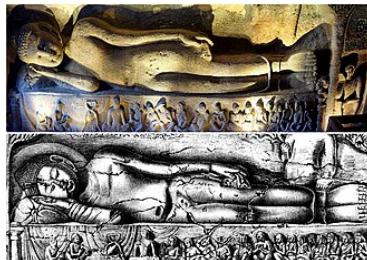
ଗୁମ୍ଫା-୨୭ର
ନକସା ଓ ଆରମ୍ଭ
ସମୟରେ ଏଥିରେ
ଅଧିକ କାର୍ଯ୍ୟ
ହେବାର
ଯୋଜନା
ରହିଥିଲା [୨୨୭]

ପ୍ରସ୍ତୁରଣୋଡ଼ି
ତ ସ୍ତୁପ
ଯେଉଁଥିରେ
୩୭ଟି ଫଳକ
ରହିଛି [୨୨୮]

ମାରାର
ପୁତ୍ରୀମାନେ
ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ
ଆକୃଷ୍ଣ
କରିବାର
ଚେଷ୍ଟା
କରୁଥିବାର
ଚିତ୍ର ।
ଉପରକୁ
ଡାହାଣ
ପଟେ ମାରା
ଉପଞ୍ଚିତ
। [୨୨୮]

ଗୁମ୍ଫା-୨୭ର ବାମ
ପତେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ
ମହାପରିନିର୍ବାଣ
ବା ନିଧନ
ସମୟର ମୂର୍ତ୍ତି
।[୨୯୯]

୨୪.୩୪ ମି × ୧୦.୪୭ ମି ମାପର ଗୁମ୍ଫା-୨୭ ଏକ ଟେତ୍ୟ ଗୃହ ଓ ଏହାର ଯୋଜନା ଗୁମ୍ଫା-୧୯ ପରି । ଗୁମ୍ଫା ଧର୍ମାଲୋକର ଏହା ଯଥେଷ୍ଟ ବଡ଼ ଓ ବିହାର ଶୌଳୀର କିଛି ଶ୍ଲାପତ୍ୟ ଗୁମ୍ଫା-୨୭ରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବୁଦ୍ଧଭବ୍ରମାମକ ଜଣେ ସମ୍ୟାସୀ ଓ ଅସ୍ତ୍ରକଙ୍କ ପାଖରେ ମହୀ ଥିବା ବୁଦ୍ଧଭବ୍ରଙ୍କ ବନ୍ଧୁ ମିଳିତ ଭାବେ ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । [୨୩୦][୨୩୧] ଗୁମ୍ଫା-୨୭ର ଶିଳାଲେଖରେ “ସ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ରହିଥିବା ଯାଏଁ ପାହାଡ଼ ଚଟାଣରେ ନିର୍ମିତ ଏହି ଶ୍ଲୁତିଚିନ୍ତ ରହିବ” ବୋଲି ଲେଖାଅଛି ଯାହାକୁ ଝାଲୁଟର ସ୍ଥିଂକ ଅନୁବାଦ କରି ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । [୨୩୨] ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ଶିଳ୍ପୀମାନେ ଚିତ୍ରକଳା ପରିବର୍ତ୍ତେ ମୂର୍ତ୍ତିକଳାକୁ ଅଧିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇଥିଲେ । ଚିତ୍ର ଅପେକ୍ଷା ମୂର୍ତ୍ତି ଅଧିକ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିପାରିବ ବୋଲି ଶିଳ୍ପୀମାନଙ୍କ ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା । [୨୩୩]

୧୦ ନମ୍ବର ଗୁମ୍ଫାର ଅନୁଭୂତିରୁ ଗୁମ୍ଫା-୨୭ ଅଧିକ ପ୍ରକ୍ଷୁଟିତ ହୋଇଛି । ଗୁମ୍ଫା-୧୭ର ପ୍ରାଚୀନ ହୀନ୍ୟାନ ବିହାର ଶ୍ଲାପତ୍ୟର ଝଳକ ମଧ୍ୟ ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ଦେଖାଯାଇପାରିବ । [୨୩୧][୨୩୩] ଗୁମ୍ଫା-୨୭ରେ ଦୁଇଟି ଉପର ମହଲା ଓ ଡେଶା ପରି ଚାରିଟି କଷ ନିର୍ମାଣର ଯୋଜନା ରହିଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ନିର୍ମାଣ ବେଳେ ପୂର୍ବ ଯୋଜନାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ବାମ ଓ ଡାହାଣ କାନ୍ଦରେ ବୁଝଙ୍କ ମୁକ୍ତି ଖୋଦନ କରି ଛାଡ଼ି ଦିଆଗଲା । [୭୩୪][୭୩୫]

ଗୁମ୍ଫା-୭୭ର ମୁକ୍ତି କାର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ବର୍ଣ୍ଣନାମୂଳକ । ଅଜନ୍ତାରେ ନିର୍ମିତ ଶେଷ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୁମ୍ଫା-୭୭ ଅନ୍ୟତମ ଓ ଶିଳାଲେଖରୁ ପ୍ରମତ୍ତ୍ଵ ବିଭାଗ ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ନିର୍ମାଣ କାଳ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ବା ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ଆରମ୍ଭରେ ବୋଲି ରହିଛି । ଗୁମ୍ଫାର ଆକାର ଅର୍ଦ୍ଧ-ଗୋଲାକାର ଏବଂ ଗୁମ୍ଫାର ଭିତର ପଟକୁ ଏକ ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ ପଥ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ ସମୟରେ ବିଭିନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଯଥା - ସ୍ଵବସ୍ତିର ଚମକ୍ତାର, ବିଭିନ୍ନ ମୁଦ୍ରାରେ ଉପବିଷ୍ଟ ବୁଦ୍ଧ ଉତ୍ସାହିତ ପ୍ରସ୍ତୁରଖୋଦିତ କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଏଥିରୁ ବହୁ ମୁକ୍ତ ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ଅନୁଦାନରେ ମଧ୍ୟ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ମୂଳ ଯୋଜନାରେ କଳାର ଏକ ଅପୂର୍ବ ଅନୁପ୍ରବେଶ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । [୭୩୬] ଗୁମ୍ଫାକୁ ପଶିବା ପରେ ବାମ ପଟେ ବୁଝଙ୍କ ମହାପରିନିର୍ବାଣ ମୁକ୍ତି, ତା' ପରେ ବୁଝଙ୍କୁ ମାରାର ପ୍ରଲୋଭିତ କରିବା ଚେଷ୍ଟା କଥାର ମୁକ୍ତ ରହିଛି । ମାରାର ପ୍ରଲୋଭନ ମୁକ୍ତିରେ ମାରାର ପୁତ୍ରୀମାନେ ଧାନମଗ୍ନ ବୁଝଙ୍କ ନିକଟକୁ ଆସି ତାଙ୍କୁ କାମବନ୍ଧନରେ ବାନ୍ଧିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛନ୍ତି । ମାରାର ପୁତ୍ରୀମାନେ ଅନ୍ତ ବସ୍ତ ପରିଧାନ କରିଥିବା ବେଳେ ମାରା ନିଜ ସେନା ନେଇ ବିଭିନ୍ନ ଶତ ସ୍ଵର୍ଗ କରି ଓ ହିଂସାମୂଳକ ଧମକ ଦେଇ ବୁଝଙ୍କୁ ଧାନତ୍ୱ୍ୟତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି । ସବୁ ଚେଷ୍ଟା ସତ୍ତ୍ଵ ବୁଝଙ୍କୁ ଧାନତ୍ୱ୍ୟତ ନ କରିପାରିବାରୁ ହତାଶ ମାରାର ମୁକ୍ତି ଉପରକୁ ଡାହାଣ ପଟେ କୋଣରେ ଦର୍ଶାଯାଇଛି । [୭୩୭][୭୩୮]

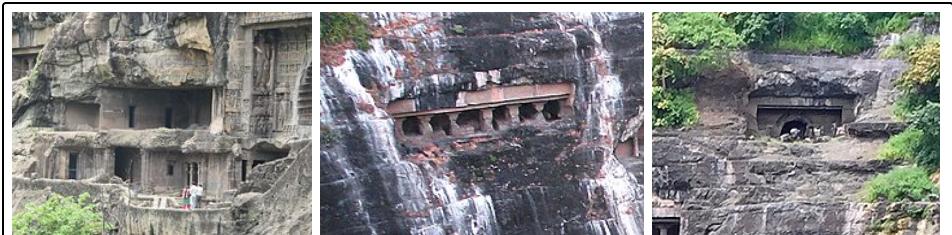
ଗୁମ୍ଫାର କେନ୍ଦ୍ରରେ ପଥର କାଟି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ଏକ ସ୍ଥୁପ ରହିଛି । ସ୍ଥୁପର ସମ୍ମଳ ପଟେ ବୁଝଙ୍କ ମୁକ୍ତି ଅବଶ୍ଵିତ । ମୁକ୍ତିର ଉପରେ ଓ ତଳେ ଏଟି ଚିତ୍ର ଫଳକ ରହିଛି । ମୁକ୍ତି ଉପରେ ତିନି ସ୍ଵରର ଏକ ତୋରଣ ମଧ୍ୟ ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । ଅଣ୍ଟାକୃତି ସ୍ଥୁପରେ ଅପସରାମାନଙ୍କ ମୁକ୍ତି ଖୋଦିତ [୭୩୯] ସ୍ଥୁପ ଉପରେ ନଅ ସ୍ଵରର ଏକ ହର୍ମିକ ଅବଶ୍ଵିତ ଯାହା ମହାୟାନ ପରମପାରା ଏ ସଂସାର

(ବା ଲୋକ)ରୁ ଦର୍ଶାଇଥାଏ । କାନ୍ତ ଓ ଛାତରେ ଅମେକ ବୌଦ୍ଧ ଧାରୀଙ୍କ ବିଷୟ ବସୁ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ଅମେକ କଳାକୃତି ନଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଇଛି ଏବଂ କିଛି କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ସଂରକ୍ଷିତ ଅବଶ୍ୟାରେ ରହିଛି । [୭୩୭]

ଗୁମ୍ଫା-୭୭ ଓ ବାମ ଡେଣ୍ଟାର କଷ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ରାଷ୍ଟ୍ରକୂଟ ଶିଳାଲେଖ ରହିଛି ପାହା ରାଷ୍ଟ୍ରକୂଟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଜଣେ ସଭାଷଦ ନାନାରାଜଙ୍କୁ (ଏହାଙ୍କୁ ଅନ୍ୟ ଶିଳାଲେଖ ମଧ୍ୟରେ ମୁଲତାଇ ଓ ସଙ୍ଗଲୋଦା ଶିଳାଲେଖ ଅନ୍ୟତମ)ଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ ବୋଲି ମନେ କରାଯାଏ । ସପୁମ-ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ଏହି ଶିଳାଲେଖକୁ ଅଜନ୍ତାର ଶେଷ ଶିଳାଲେଖ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରିବ । [୭୩୮]

ଗୁମ୍ଫା ୭୭, ୭୮ ଓ ୭୯

ଗୁମ୍ଫା-୭୭ ଏକ ବିହାର ଓ ଗୁମ୍ଫା-୭୭ର ଅତିରିକ୍ତ ଭାଗ ରୂପେ ଏହା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବପର । ଏହା ଦ୍ଵିତୀୟ ବିଶିଷ୍ଟ, ଉତ୍ତମ ତଳ ଭର୍ତ୍ତା ଏବଂ ଏହାର ଉପର ସ୍ତରଟି ଆଂଶିକ ରୂପେ ଭୁଷ୍ଟାନ୍ତି ପଡ଼ିଛି । ଏହାର ଗଠନ ଅନ୍ୟ ବିହାରମାନଙ୍କୁ ପରି । ଅଜନ୍ତାର ପଣ୍ଡିତମତମ ଭାଗରେ ଥିବା ଗୁମ୍ଫା-୭୮ ଏକ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିହାର ଓ ଏଠାକୁ ପହଞ୍ଚିବା କଷ୍ଟସାଧ । [୧୧୭]

ବାମ: ଗୁମ୍ଫା-୭୭ର ବାମକୁ ଥିବା ଗୁମ୍ଫା-୭୭ ; **ମଧ୍ୟ:** ଗୁମ୍ଫା-୭୭ରୁ ଆହୁରି ଆଗକୁ ଥିବା ଅଜନ୍ତାର ପଣ୍ଡିତମତମ ଗୁମ୍ଫା-୭୮ ; **ଡାହାଣ:** ଗୁମ୍ଫା-୭୦ ଓ ୭୧ ମଧ୍ୟରେ ପାହାଡ଼ ଉପରେ ଥିବା ଗୁମ୍ଫା-୭୯

ଗୁମ୍ଫା-୨୯ ମଧ୍ୟ ଏକ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିହାର ଓ ଏହି ଗୁମ୍ଫା ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଗୁମ୍ଫାଠାରୁ ଅଧିକ ଉଚତାରେ ରହିଛି । ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକୁ କ୍ରମାଙ୍କିତ କରିବା ସମୟରେ ଗୁମ୍ଫା-୨୯ର ଉପଲ୍ଲିତି ବିଷୟରେ କେହି ଜାଣିନାଥିଲେ । ଏହା ହିଁ ଗୁମ୍ଫା ୨୦ ଓ ୨୧ ମଧ୍ୟରେ ୨୯ ରହିବାର କାରଣ । [୧୯୭]

ଗୁମ୍ଫା ୨୦

୧୯୮୭ ମସିହାରେ ଅଜନ୍ତାରେ ଏକ ଭୂଷ୍ଣଳନ ଯୋଗୁଁ ଗୁମ୍ଫା-୧୯କୁ ଯିବା ରାସ୍ତା ବନ୍ଦ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ଏହି ରାସ୍ତାକୁ ଉନ୍ନୟନ ଓ ସଫା କରିବା ସମୟରେ ନଦୀଶପ୍ୟାରୁ ଅନ୍ତରେ ଉଚତାରେ ଏକ ଛୋଟ ଗୁମ୍ଫା ଓ ସ୍କୁପ ଦେଖାଯାଇଥିଲା । [୨୩୯][୨୪୦] ଅଧିକ ପ୍ରମତ୍ତାତ୍ତ୍ଵିକ ଉତ୍ତମନନ ପରେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨ୟ-୧ମ ଶତାବ୍ଦୀର ଏକ ହୀନଯାନ ବିହାର ଆବିଷ୍କୃତ ହେଲା । [୨୪୧][୨୪୨] ଗୁମ୍ଫା-୨୦ ଅଜନ୍ତାର ସର୍ବପୁରାତନ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ହୋଇଥିବା ସମ୍ବୁଦ୍ଧିକରଣ । [୨୩୯] ୩.୭୭ ମି
x ୩.୭୭ ମି ମାପର ଏହି ଗୁମ୍ଫାରେ ତିନୋଟି ଛୋଟ କୋଠରୀ, ପ୍ରତ୍ୟେକ କୋଠରୀ ମଧ୍ୟରେ ୨ଟି ଲେଖାଏଁ ପଥର ନିର୍ମିତ ଖଟ ଓ ପଥର ତକିଆ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । କୋଠରୀ କାହାରେ ପଡ଼ୁ ଓ ଫୁଲମାଳା ଖୋଦିତ । ୩୦ ନମ୍ବର ଗୁମ୍ଫାରୁ କୌଣସି ଏକ ଅଜଣା ଲିପିରେ ଦୁଇଟି ଶିଳାଲେଖ ମିଳିଛି । ଏହାର ବାରଣ୍ୟାରେ ଏକ ମଞ୍ଚ ରହିଛି ଯେଉଁଠାରୁ ନଦୀ ଓ ବଣର ଦୃଶ୍ୟ ଉପଭୋଗ କରିଛେ । ଗୁପ୍ତ ଓ ମହାଜନଙ୍କ ମତରେ ଗୁମ୍ଫା ଏଇ ପ୍ରବେଶ ପଥ ପାଇଁ ଏହି ଗୁମ୍ଫାଟିକୁ ସମୟକୁମେ ବନ୍ଦ କରାଯାଇଥିଲା । [୨୪୧]

ଅନ୍ୟ ନିର୍ମାଣ

ଅଜନ୍ତାର ୮୦%ରୁ ଅଧିକ ଗୁମ୍ଫା ବୌଦ୍ଧ ବିହାର ଥିଲା ଓ ଯାତ୍ରୀଙ୍କ ଅଷ୍ଟାୟୀ ବିଶ୍ଵାମାଗାର ରୂପେ ବ୍ୟବହାର ହେଉଥିଲା । ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାତାମାନେ ଭିକ୍ଷୁ ଓ ଯାତ୍ରୀଙ୍କ ପାଇଁ ଦାନରେ ମିଳିଥିବା ଖାଦ୍ୟ ଓ ଶାସ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ ଲୁଳର ବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ । ଗୁମ୍ଫା ୨ ଓ ୧୧ର ଚତାଣରେ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଶାସ୍ୟଭଣ୍ଟାର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ତରରେ କହିଛନ୍ତି । ଉକେ ଛାତବିଶିଷ୍ଟ ଏହି ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକରେ ସ୍ଵବିଧା

ଓ ସୁରକ୍ଷା ପାଇଁ ଶମ୍ଭୁର ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ତୟନ କରାଯାଇଥିବ । ତଳ ଚଟାଣକୁ କାଟି ଭଣ୍ଡାର ନିର୍ମାଣ କରିବାଦ୍ୱାରା ଲୋକଙ୍କ ଶୋଇବା ପାଇଁ ଅଧିକ ସ୍ଥାନ ମିଳିବା ସହ ଅନ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ବୋଢ଼ି ନେବା ଆଶିବାରେ ସୁବିଧା ହେଉଥିବ [୭୪୩][note ୪]

ସାମ୍ରାଜ୍ୟିକ ଉତ୍ତମନ

ଅଜନ୍ଦାରେ ନିକଟରେ ଉତ୍ତମନ
କରାଯାଇଥିବା ଏକ ଉଚ୍ଚାନ୍ତରିତ
ବିହାର

ବିହାରର ଉତ୍ତମନରୁ ମିଳିଥିବା
କିଣ୍ଠୁସେନଙ୍କ ମୁଦ୍ରା (ସମୟ କାଳ :
୭୯୩-୭୦୪)

ବିହାରର ଉତ୍ତମନନ୍ଦୁ ମିଳିଥିବା
ଦ୍ଵିତୀୟ ଥିଓଡୋସିଯୁସଙ୍କ ମୁଦ୍ରା
(ସମୟ କାଳ : ୪୦୭-୪୫୦)

ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ
ଦୁର୍ଗାଙ୍କର
ଚିତ୍ର
ରହିଥିବା
ପୋଡ଼ା
ମାଟି
ଫଳକ

ଆଜନ୍ତାକୁ ମୁହଁ କରି
ରହିଥିବା ଇତାନିର୍ମିତ
ବିହାର । ଏଠାରେ କେବ୍ରୀୟ
ସ୍ମୃତି ଚାରିପଟେ କିଛି ସାନ୍
କୋଠରୀ ମଧ୍ୟ ରହିଛି
। [୧୦୪]

ସାମ୍ରାଜ୍ୟିକ ଉତ୍ତମନନ୍ଦୁ ଆଖ୍ୟାରା ନଦୀର ତାହାଣ ପତେ (ଆଜନ୍ତାର ବିପରୀତ ପଚରେ) ଏକ ରତ୍ନ ତିଆରି ବିହାର ଆବିଷ୍ଟ ହୋଇଛି । [୧୦୪][୧୦୫] ବିହାରର ମର୍ଦ୍ଦିରେ ଏକ ସ୍ମୃତି ରହିଛି ଓ ପାର୍ଶ୍ଵ କାନ୍ଦୁମାନଙ୍କରେ ରହିଥିବା କୋଠରୀଗୁଡ଼ିକ ସ୍ମୃତି ଆଡ଼କୁ ମୁହଁ କରି ରହିଛନ୍ତି । [୧୦୫][୧୦୬] ପଶ୍ଚିମ କ୍ଷତ୍ରପ ବଂଶର ରାଜା ବିଶ୍ୱମେନଙ୍କ ଅମଳର (୫୧. ୭୯୩-୭୦୪) ଏକ ମୁଦ୍ରା ଓ ବିଜାଶ୍ଵାରନ ସମ୍ରାଟ ଥିଓଡୋସିଯୁସ (ଦ୍ଵିତୀୟ)ଙ୍କ ରାଜ୍ୟର କାଳର (୪୦୭-୪୫୦) କିଛି ସ୍ମର୍ଣ୍ଣ ମୁଦ୍ରା ଏହି ବିହାରର ଉତ୍ତମନନ୍ଦୁ ପ୍ରାୟ ହୋଇଛି । [୧୦୬] ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମାତା ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ଏକ ପୋଡ଼ାମାଟିର ଫଳକ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତମନନ୍ଦୁ ଉକ୍ତାର କରାଯାଇଛି । ଏଠାକାର କାରିଗରମାନେ ଏହି ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ଚ୍ଛର ପୂଜା କରୁଥିବେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଉଛି । [୧୦୬][୧୦୭]

ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଅନୁକରଣ ଓ ନକଳ

ପୁନରାବିଷ୍ଣାର ପରେ ଜଣା ପଡ଼ିଲା ଯେ ଅଜନ୍ମାର ଚିତ୍ର ବହୁ ମାତ୍ରାରେ ହଜିବାକୁ ବସିଲାଣି ଓ ତେଣୁ ଉନବିଂଶ ଶତାବୀରୁ ଅଜନ୍ମା ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଅମେକ ନକଳ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିମ କରି ରଖାଯାଇଛି । ଏହି ସବୁ ଚିତ୍ର ମୂଳ ଚିତ୍ର ବିଷୟରେ କିଛି ଧାରଣା ମିଳିଆଏ । ଉନବିଂଶ ଶତାବୀରେ ଜାପାନୀ ଓ ଯୁରୋପୀୟ ସଂଗ୍ରହାଳୟମାନଙ୍କଙ୍କାରା ଅଜନ୍ମା ଚିତ୍ରମାନଙ୍କ ନକଳ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଏଥିରୁ କିଛି ଅନୁକରଣ ପ୍ରାକୃତିକ କାରଣ ବା ଦୁର୍ଘଟଣା ଯୋଗୁଁ ନଷ୍ଟ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ଉଦାହରଣ ସ୍ଵରୂପ ମାତ୍ରାସ୍ତ ପ୍ରେସିଡେନ୍ଟିର ମେଜର ରବର୍ ଗିଲ୍ ଜଣେ ଚିତ୍ରଶିଳ୍ପୀ ଥିଲେ । ୧୮୪୭ ମସିହାରେ ତାଙ୍କୁ ରୟାଲ୍ ଏସିଆଟିକ ସୋସାଇଟିକୁ ଲ୍ଲାନାନ୍ତୁରିତ କରି ଅଜନ୍ମାର ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଅନୁକରଣ ବା ନକଳ ଚିତ୍ର ତିଆରି କରିବା ଦାୟିତ୍ବ ଦିଆଗଲା । [୭୪୭]

୧୮୪୪ରୁ ୧୮୭୩ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗିଲ୍ ଅଜନ୍ମା ଗୁଞ୍ଜାରେ କାମ କରିଥିଲେ । ସେ ୭୭ଟି ବିଭିନ୍ନ ଚିତ୍ରର ଅନୁକରଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ ମଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ୧୮୭୭ ମସିହାରେ ଲକ୍ଷ୍ମନର କ୍ରିଷ୍ଣାଲ୍ ପ୍ୟାଲେସରେ ହୋଇଥିବା ଅଗ୍ରିକାର୍ଗ୍ରେ ରଚିକୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଥିଲା । [୭୪୮] ଗିଲ୍ ପୁଣି ଅଜନ୍ମାକୁ ଫେରି ଚିତ୍ରର ନକଳ ଆଙ୍କିବା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ଓ ମୃଦୁୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ (୧୮୭୪) ସେ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲିପୁ ଥିଲେ ।

୧୮୭୭ ମସିହାରେ ବମ୍ବେ ପ୍ରେସିଡେନ୍ଟ ଜନ ଗ୍ରିଫିଥସ୍କଙ୍କ ନିଜ ଛାତ୍ରଙ୍କ ସହିତ ଅଜନ୍ମାର ଚିତ୍ର ଗୁଡ଼ିକର ନକଳ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା କାମରେ ନିଯୋଜିତ କରିଥିଲା । ଏଣ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାମ କରି ସେମାନେ ପ୍ରାୟ ୩୦୦ଟି ଚିତ୍ର ନକଳ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ । ଏଗୁଡ଼ିକ ଲକ୍ଷ୍ମନର ଇଂରେଜିଆଲ୍ ଇନ୍ଡସ୍ଟ୍ରୀୟର୍ଟାରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ୧୮୮୮ ମସିହାର ଏକ ଅଗ୍ରିକାର୍ଗ୍ରେ ୧୦୦ରୁ

ବାମଟି ଅଜନ୍ମାର ମୂଳ
ଚିତ୍ର, ତାହାଣଟି
ଭ୍ରମିଆନା ହୋଇଥିବାମଙ୍କ
ଅଙ୍କିତ ନକଳ (୧୯୧୪)

ଅଜନ୍ମାର ନର୍ତ୍ତକୀ :
ବାମଟି ଅଜନ୍ମାରେ
ଉଠାଯାଇଥିବା ଫଂଗୋ
ଚିତ୍ର (୨୦୧୭) ; ଡାହାଣଟି
ରବର୍ଦ୍ଦ ଗିଲଙ୍କ ଅଙ୍କିତ
ନକଳ ଚିତ୍ର (ଉନ୍ନବିଂଶ
ଶତାବ୍ଦୀ) [୨୪୭]

ଅଧିକ ଚିତ୍ର ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଭିକ୍ଷୁରିଆ ଏଣ୍ ଆଲବର୍ଦ୍ଦ
ସଂଗ୍ରହାଳୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରାୟ ଏକଟି ନକଳ ଚିତ୍ର ରହିଛି ।
୧୯୮୮ ମସିହାରୁ କିନ୍ତୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇନାହିଁ । ଏମାନଙ୍କ
ମଧ୍ୟରୁ ସର୍ବବୃଦ୍ଧତ ଚିତ୍ର ୩ ମି × ୨ ମି ଆକାରର । ୨୦୦୭
ମସିହାରେ ନର୍ତ୍ତମା କିଶ୍କିଦ୍ୟାଳୟ ପକ୍ଷରୁ ଏହି ଅନୁକରଣ
ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ସଂରକ୍ଷଣ ପାଇଁ ଏକ ପ୍ରକଳ୍ପ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା
। [୨୪୮] ଅଜନ୍ମାର ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ଵର୍ଗ ଭାବେ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଗ୍ରିଫିଥ୍
ଓ ତାଙ୍କ ଛାତ୍ରମାନେ ଅଜନ୍ମାର ଚିତ୍ରରେ ଶବ୍ଦା ବାର୍ଦ୍ଦସ୍ ପ୍ରୟୋଗ
କରିଥିଲେ ଯାହା ମୂଳ ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ କ୍ଷତି ପହଞ୍ଚାଇଥିଲା । ସ୍ଵିଂକ୍ ଓ
ଅନ୍ୟ କିଛି ଗବେଷକଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରମୃତତ୍ତ୍ଵ ବିଭାଗର ସଂରକ୍ଷଣ
ପାଇଁ ବ୍ୟବହର୍ତ୍ତ ରାସାୟନିକ ପଦାର୍ଥ ମଧ୍ୟ ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ କ୍ଷତିଗ୍ରସ୍ତ
କରୁଛି । [୨୪୯]

୧୯୯୦-୯୧ ମସିହାରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟାମା ହେରିଂଘାମ୍ ଓ କଲିକତା କଳା
ବିଦ୍ୟାଳୟର ଛାତ୍ରମାନେ ମିଶି କିଛି ଅଜନ୍ମା ଚିତ୍ରର ଅନୁକରଣ
ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ । ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ଚିତ୍ରକର ନନ୍ଦଲାଲ
ବୋଷ ମଧ୍ୟ ଏହି ଦଳର ସଦସ୍ୟ ଥିଲେ । ଲଶ୍କନର ଛାନ୍ତିଆ
ସୋସାଇଟିଦ୍ୱାରା ଏହି ନକଳ ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ପୂର୍ବର ନକଳମାନଙ୍କ
ଅପେକ୍ଷା ଏହି ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ମୂଳ ଅବଶ୍ୟା ଓ ଶୌକୀ ବଜାୟ ରଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲା । ଗିଲ୍ ଓ
ଗ୍ରିଫିଥଙ୍କ ନକଳଗୁଡ଼ିକ ଭିକ୍ଷୁରୀୟ କଳା ଶୌକୀରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଥିବା ଛୁଲେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟାମା
ଭାରତୀୟ ଶୌକୀର ନିକଟତର ନକଳ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଜଣେ ଲେଖକ ମତ
ରଖିଥିଲେ । [୨୫୦]

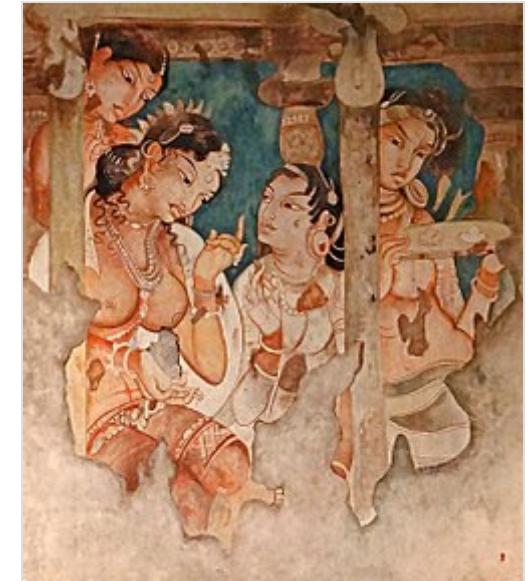

ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା ୧୭ ଚିତ୍ରର
ଏକ ନଳଳ ରାଜଷ୍ଣାନ
ଜୟପୁରର ଆଲବର୍ଦ୍ଦ
ହଳ ସଂଗ୍ରହାଳୟରେ
ରହିଛି

ରବର୍ଦ୍ଦ ଗିଲ ପ୍ରଥମେ ଅଜନ୍ତା
ଚିତ୍ରମାନଙ୍କ ଫଂଟୋଗ୍ରାଫିକ୍
ସର୍ବେଷଣ କରିଥିଲେ । ୧୮୪୭
ମସିହାରୁ ସେ କ୍ୟାମେରା,
ଶ୍ରୀରିଓଙ୍କ୍ଲାପି ଆଦିର ବ୍ୟବହାର
କରି ଅନେକ ଫଂଟୋ ନେଇଥିଲେ
। ତ୍ରିଟିଶ ଲାଇଟ୍ରେର ସୌଜନ୍ୟରୁ
ଏଥିରୁ ଅନେକ ଚିତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ
ଅନ୍ତଲାଇନ୍ ଦେଖିଦେବ । ଗିଲ ଓ
ଫର୍ଗୁସନ୍ ଏହି ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ
ସେମାନଙ୍କ ପୁସ୍ତକମାନଙ୍କରେ
ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । [୭୪୯]

ପରେ ୧୯୧୧ ମସିହାରେ ଭିକ୍ଷୁର
ଗୋକୁଳ୍ୟ ଅନେକ ଫଂଟୋ ସଂଗ୍ରହ କରିଥିଲେ । ଈ. ଏଲ. ଭାସେ
ଉଠାଇଥିବା ଅନେକ ଫଂଟୋ ଗୁଲାମ ଘୁଜଦାନିଙ୍କଲଦ୍ଵାରା
୧୯୩୦ରୁ ୧୯୪୪ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । [୭୪୭]

ଗୁମ୍ଫା-୧୭ ଉପକଷରେ ଥିବା ବୁକଙ୍କ ଚିତ୍ରର ନଳଳ ଥୋମାସ ହଳବେଇନ୍ ହେଣ୍ଟୁଲେ
(୧୮୪୭-୧୯୧୧) ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇଥିଲେ ଯାହା ଜୟପୁର (ରାଜଷ୍ଣାନ)ର ଆଲବର୍ଦ୍ଦ ହଳ
ସଂଗ୍ରହାଳୟରେ ରହିଛି । [୭୪୮] ମୁରଳୀ ନାମକ ଜଣେ ଶ୍ଵାମୀୟ ଚିତ୍ରକର ଏହି ଚିତ୍ରଚିକୁ
ଆଙ୍କିଥିଲେ । [୭୪୯] ଏହି ସଂଗ୍ରହାଳୟ ୧୮୮୭ ମସିହାରେ ସାଧାରଣ ଜନତାଙ୍କ ପାଇଁ ଖୋଲାଇଥିଲା
। ଏହି ଚିତ୍ରଟି ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଚିତ୍ର ଭାବେ ବର୍ଗୀକୃତ ହୋଇଥାଏ । [୭୪୮]

ପ୍ୟାରିସ୍‌ର ଜିମେ
ସଂଗ୍ରହାଳୟରେ ଥିବା
ଅଜନ୍ତା ଗୁମ୍ଫା-୧ ଚିତ୍ରର
ଏକ ନଳଳ । [୭୪୯]

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଠାକୁରଙ୍କ ଆମନ୍ଦଶରେ ଜାପାନୀ ଚିତ୍ରକର ଆରାଇ କାଣ୍ଡୋ (荒井寛方: ୧୯୭୮-୧୯୮୫) ଜାପାନୀ ଚିତ୍ର ଶୌଳୀ ବିଷୟରେ ଶିକ୍ଷା ଦେବାକୁ ଭାରତ ଆସିଥିଲେ ଓ ସେ ଅଜନ୍ତାର ଚିତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଅନୁକରଣ କରି ନକଳ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । [୨୪୫] ୧୯୭୭ରୁ ୧୯୭୮ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଜାପାନୀ କାଗଜରେ କିଛି ନକଳ ଚିତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ ଓ ଗୋକିଓ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ତାଙ୍କ ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ସୁରକ୍ଷିତ ଭାବେ ରଖାଯାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ୧୯୭୭ ମଧ୍ୟହାର ଭୂମିକମ୍ପରେ ଏହି ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ହଜିଗଲେ ବା ମାଟିରେ ପୋଡ଼ି ହୋଇଯାଇଥିଲେ । [୨୪୬]

ମହାତ୍ମା

ଅଜନ୍ତା ଚିତ୍ରରେ ସ୍ନାନୀୟ ସମାଜ ଓ ସଂସ୍କୃତି

ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଶ୍ରୀଷ୍ଟାବ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ନାନୀୟ (ଭାରତୀୟ) ସାଂସ୍କୃତିକ, ଧାର୍ମିକ ଓ ସାମାଜିକ ବ୍ୟକ୍ଷା ଅଜନ୍ତାର ଚିତ୍ରମାନଙ୍କରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । ଈତିହାସ, ମାନବ ବିଜ୍ଞାନ, ସାମାଜିକ ବିଜ୍ଞାନ ଓ ଲିଙ୍ଗ ସମାନତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦକ୍ଷିଣ ଏଥିଆର ଅବସ୍ଥା ବିଷୟରେ ବିଭିନ୍ନ ବିଶାରଦ ନିଜ ମତ ରଖିଯାଇଛନ୍ତି । [୨୪୮][୨୪୯] ବେଶଭୂଷା, ଅଳଙ୍କାର, ସାମାଜିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ, ପୁରୁଷ-ସ୍ତ୍ରୀ ସମ୍ପର୍କ ପ୍ରଭୃତିର ରାଜକୀୟ ଓ ଆଡ଼ମ୍ସ୍ଟରପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ [୨୫୦] ସହିତ ସାଧାରଣ ଜନତା, ରକ୍ଷିତୁନି ଏବଂ ସନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ସାମାନ୍ୟ ଓ ନିରାଡ଼ମ୍ସ୍ଟର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଅଜନ୍ତାର ଚିତ୍ରରେ ଦେଖାଯାଇପାରିବ । ଅଜନ୍ତାର ଚିତ୍ରସମ୍ମୂହ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ କାଳର ଭାରତୀୟ ଜନଜୀବନର ପ୍ରଭ୍ଲକିତ ପରିପ୍ରକାଶ । [୨୫୧][୨୫୨]

ଅଜନ୍ତାର ଚିତ୍ରରେ ସନ୍ୟାସୀ ଓ ଉଷ୍ଣଙ୍କ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନଧାରା ଏବଂ ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟର ଭୌତିକ ଜୀବନଧାରାର ବିପରୀତ ଭାବ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶିତ । ପ୍ରଥମ ଭାବ ଜୀବନର ସ୍ଥାନ ଓ ମୋହ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଥିବା କେଳେ ଦ୍ଵିତୀୟଟି କାମ, ଅର୍ଥ, ବାସନା ଓ ମୋହ ମଧ୍ୟରେ ନିମ୍ନିତ ଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅଜନ୍ତାର ଚିତ୍ରରେ ଦୋକାନ ବଜାର, ଉଷ୍ଣବ, ଶୋଭାୟାତ୍ରା, ପ୍ରାସାଦ, କଳା

ପ୍ରଦର୍ଶନ ଉତ୍ସାହିର ଦୃଶ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଏପରି ଦୃଶ୍ୟ ଭରହୁତ, ସାଙ୍ଗି, ଅମରାବତୀ, ଏଲୋରା, ବାଘ ଗୁମ୍ଫା, ଆକହୋଲେ, ବାଦାମୀ ଓ ଭାରତର ଅନ୍ୟ ପ୍ରମୁଖତାତ୍ତ୍ଵିକ ଲ୍ଲକରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଅଜନ୍ମା ଗୁମ୍ଫା ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟୟୁଗୀୟ (ବିଶେଷତଃ ଗୁପ୍ତ ଯୁଗ ଓ ତାହା ଆଖପାଖ ସମୟର) ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଓ କଳାର ଏକ ଝଳକ । [୨୭୭][୨୭୩]

ଓପନିବେଶୀକ ଶାସନର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସମୟରେ ଅଜନ୍ମାର ବିବରଣୀ ରହିବାଦୀ, ସମାଲୋଚନାମୂଳକ ଥିଲା । ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାଚ୍ୟବାଦ ଗବେଷକ ଜିଲ୍ଲାଯମ୍ ଡେଲରିଷ୍ଟଲ୍ ଅଜନ୍ମାର ଚିତ୍ର ବୁଝିପାରି ନଅିଲେ । ଜାତକ କଥାସମୂହର ଜ୍ଞାନ ଓ ଏସୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପୂର୍ବ ଜ୍ଞାନର ଅଭାବରେ ଏହି ଗବେଷକମାନେ ଏକ ଚିତ୍ରରେ ସନ୍ୟାସୀ ଓ ନୃତ୍ୟରେ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଉପାଦ୍ଧିତି ଦେଖି ତୁଟିପୂର୍ଣ୍ଣ ନିଷ୍ଠାରେ ପହଞ୍ଚିଥିଲେ । [୨୭୪] ନିଜ ଅନୁମାନ ଓ ବୋଧଣକ୍ରିୟା ସେମାନେ ଅଜନ୍ମାର ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ଅର୍ଥହୀନ, ରହସ୍ୟମୟ ଓ କାମୁକ ଉତ୍ସାହ କହିଥିଲେ । [୨୭୫][୨୭୬] ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଓପନିବେଶ ଶାସକମାନେ ନିଜ ଛାତ୍ର ମୁତାବକ ଅଜନ୍ମା ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିଲେ । [୨୭୭][୨୭୮][୨୭୯]

ଅଜନ୍ମା ଚିତ୍ରରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ସ୍ଥାନୀୟ ଜନତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବାମ : ରାଜା ରାଜ୍ୟ ଉତ୍ସାହ କରି ସନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପ୍ରସଂଗ ଲୋକେ ଆଲୋଚନା କରିବାର ଦୃଶ୍ୟ; ତାହାଣି : ସାଧୁ ଓ ବ୍ରହ୍ମକୟିକ ମଦିରକୁ ଯିବା ସମୟରେ ବଜାରରେ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକଙ୍କ ବାର୍ତ୍ତାଳାପ ତଥା ବାଲକମାନଙ୍କ ଖେଳିବା ଦୃଶ୍ୟର ଚିତ୍ର । [୨୮୦]

ପ୍ରାଚ୍ୟବାଦ ଓ ଅଜନ୍ମା ଗୁମ୍ଫା
ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ
ଯୁଗୋପୀୟମାନେ
ସେତେବେଳେ ପ୍ରଥମ ଥର ପାଇଁ

ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ ଭାବନା ଓ ବିଶେଷ କରି ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ତତ୍ତ୍ଵ ସମ୍ପର୍କରେ ଅଞ୍ଚ ବ୍ୟକ୍ତି ଅଜନ୍ତ୍ବା ସମେତ ଭାରତର ଅନ୍ୟ କଳାକୁ ମଧ୍ୟ ଏକା ପ୍ରକାରର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଦେଖିଆଏ । ତେଣୁ ଅଜନ୍ତ୍ବାର ତିତ୍ର ଯୁଗୋପୀୟଙ୍କ ମନରେ “ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା, ପ୍ରସ୍ତୁର ପୂଜା ବା ଅଭ୍ୟୁତ ଦେବାଦେବୀଙ୍କୁ ପୂଜା, ଉତ୍ୟାଦି” ତିନ୍ତ୍ବାଧାରାର ଆଉ ଏକ ଉଦାହରଣ ରୂପେ ପ୍ରକଟ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ରିଚାର୍ଡ କୋହେନ୍ କହିଥିଲେ । [୭୭୮] କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷେ ଭାରତୀୟ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧାର୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ କଳାର ମାନ ଯେପରି ହେବା କଥା, ଅଜନ୍ତ୍ବାର ତିତ୍ର ଠିକ୍ ସେହିପରି : ସର୍ବଧର୍ମବାଦୀ, ଧାର୍ମକ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ସାମାଜିକ ଓ ସ୍ମୁଦର । [୭୭୯]

ଅଜନ୍ତ୍ବା କଳାର ଓ ଉତ୍ୟାଧାର ଗବେଷକ ଝାଲୁଟର ସ୍ଥିଂକଙ୍କ ମତରେ ୪୭୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୁବୟ ବେଳକୁ ଅଜନ୍ତ୍ବା ଏକ ପବିତ୍ର ଛୁଲ ଥିଲା ଏବଂ ଅନେକ ପାତ୍ରୀ, ତୀର୍ଥପାତ୍ରୀ, ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତକ, ସାଧୁ ଓ ବଶିକ ଏଠାକୁ ଆସୁଥିଲେ । ଖ୍ରୀ. ୪୭୦ରୁ ୪୮୦ ମଧ୍ୟରେ ଅଜନ୍ତ୍ବାର ଛୁତିରେ ଶିଙ୍ଗୀମାନଙ୍କ ଯୋଗୁ କହୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିଲା । ମାନବ ଉତ୍ୟାଧାରରେ ଅଜନ୍ତ୍ବାର କଳା ଏକ ଅଭ୍ୟୁତପୁର୍ବ ସଫଳତା ଓ କୃତିତ୍ତ ବୋଲି ସ୍ଥିଂକ କହିଛନ୍ତି । [୭୮୦]

ଅଜନ୍ତ୍ବା ଗୁମ୍ଫା ଦେଖିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଏହାର ବିବରଣୀ ପ୍ରଦାନ କରିବା ଭଲି କୌଣସି ଲେଖା ବା ତଥ୍ୟ ନଥିଲା । ତେଣୁ ଶିକାର, ଦୈନିକିନ ଗୃହ ଜୀବନ, ଅନ୍ତ୍ରେପୁର ଜୀବନ, ବିଭିନ୍ନ ଚୋପି, ସୁଦରୀ କମ୍ୟା, ହାତୀ, ଘୋଡ଼ା, ଏବିସିନିଆର କୃଷ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣର ରାଜକୁମାର, ତାଲ, ବର୍ଜୀ ଓ କୁଞ୍ଚିକୁଞ୍ଚିଆ କେଶଧାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି ପାହାକୁ ସେମାନେ ‘ବୁଦ୍ଧ’ କହୁଥିଲେ - ଏହି ସବୁ ବିଷୟରୁ ଆଗକୁ ସେମାନେ ଦେଖିପାରିଲେ ନାହିଁ ।

— ରିଚାର୍ଡ କୋହେନ୍

*Beyond Enlightenment:
Buddhism, Religion,
Modernity* [୭୭୯]

ଅଜନ୍ତା ଚିତ୍ରରେ ବିଦେଶୀ ସମାଜ ଓ ସଂସ୍କୃତି

ଅଜନ୍ତା ଚିତ୍ରରୁ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ସାମାଜିକ ଓ ଅର୍ଥନୈତିକ ତଥ୍ୟ ସମ୍ବୂଦ୍ଧରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାନା ମିଳିଥାଏ । ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବିଦେଶୀ ସଂସ୍କୃତି ସହ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ମିଳନ ଓ ବିନିମୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଜଣା ପଡ଼ିଥାଏ । ଭାରତୀୟ ଐତିହାସିକ ହୃଦୟ ଖାନ୍ଦ ଶେରଙ୍ଗାଦିଙ୍କୁ ମତରେ : "ଆଜନ୍ତାର ଚିତ୍ର ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ବିଶ୍ୱବାଦୀ ଚିତ୍ରର ପ୍ରକାଶ କରିଥାଏ । ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ବିକଶିତ ହୋଇ ଗ୍ରୀକ, ପର୍ସୀୟ, ସକ, ପଲ୍ଲବ, କୁଶାଣ, ହୁଣ ପରି ଅନେକ ବିଦେଶୀ ଜାତିଙ୍କୁ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚି ପାରିଥିଲା ।" [୨୭୭] ସ୍ଥିଂକଙ୍କୁ ମତରେ ଆଜନ୍ତାର ଗୁମ୍ଫା ଚିତ୍ର ସମ୍ବୂଦ୍ଧରେ ବିଦେଶୀଙ୍କୁ ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଭରି ହୋଇ ରହିଛି । ବିଦେଶୀଙ୍କୁ ଚିତ୍ର ଯୋଗୁଁ "ପାରସ୍ୟ ଦୂତାବାସ ଦୃଶ୍ୟ" ପରି ତୁଟିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁମାନ ମଧ୍ୟ କରାଯାଇଛି । ଆଜନ୍ତାର ବିଦେଶୀଙ୍କୁ ଚିତ୍ରରେ ସାସନୀୟ ବ୍ୟବସାୟୀ, ପାତ୍ରୀ ଓ ତତ୍କାଳୀନ ବାଣିଜ୍ୟ ପଥ ଛତ୍ୟାଦି ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥାଏ । [୨୭୮]

"ପାରସ୍ୟ ଦୂତାବାସ ଦୃଶ୍ୟ (Persian Embassy Scene)" ବୋଲି କଥିତ ଚିତ୍ର

ଗୁମ୍ଫା-ରେ ବିଦେଶୀ ଲୋକ ଥିବା ଏକ ଚିତ୍ର ରହିଛି ଯେଉଁଥିରେ ବିଦେଶୀ ଲୋକଙ୍କୁ ମୁଖ ଓ ବେଶଭୂଷା ଅଞ୍ଜିତ ହୋଇଛି ଓ ଏହାକୁ "ପାରସ୍ୟ ଦୂତାବାସ ଦୃଶ୍ୟ" ବୋଲି ନାମ ଦିଆଯାଇଥିଲା । [୨୭୯] ଏହି ଚିତ୍ର [୨୭୯] ଗୁମ୍ଫା-ରେ ପ୍ରବେଶ ଦ୍ଵାରା ଦେଇ ପଶିବା ପରେ ଠିକ୍ ଡାହାଣ ପଟକୁ ରହିଛି । [୨୮୦] ସ୍ଥିଂକଙ୍କୁ ମତାନ୍ତ୍ରସାରେ "ଉନଦିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶ୍ଲାପତ୍ୟ ଐତିହାସିକ ଜେମ୍ସ ଫର୍ଗୁସନ ଏହି ଚିତ୍ରକୁ ଖ୍ରୀ. ୨୭୮ ସମୟରେ ଚାଲୁକ୍ୟ ବଂଶର ରାଜା ଦ୍ଵିତୀୟ ପୁଲକେଶିନଙ୍କୁ ଦରବାରକୁ ପାରସ୍ୟ ରାଜଦୂତ ଆସିଥିବା

ପର୍ସୀୟ ଦୂତାବାସ ଚିତ୍ରର ଉପର ଭାଗ ଓ ଏଥିରେ ବିଦେଶୀମାନଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା । ସମ୍ମୂର୍ଣ୍ଣ ଚିତ୍ର : [୧] (<https://goo.gl/maps/HkfX4qK5wm82>)

ବେଳର ଦୃଶ୍ୟ କୋଲି ସ୍ଥିର କରିଅଲେ ।”^[୨୭] ଅନ୍ୟ ଏକ ମତାନୁସାରେ ଜଣେ ହିସ୍ବ ରାଜପୂତ ପାରସ୍ୟ ରାଜା ଦ୍ଵିତୀୟ ଖୁସ୍ତଙ୍କ ଦରବାରକୁ ଖ୍ରୀ ୧୯୪ରେ ଯାଇଥିବା ଦୃଶ୍ୟ ଏହି ଚିତ୍ରରେ ଦର୍ଶିତ, ଯାହାକୁ ଫର୍ଗୁସନ୍ ମାନି ନାହାନ୍ତି ।^{[୨୮][୨୯]} ସ୍ଥିଂକଙ୍କ ମତରେ ଔପନିବେଶିକ ସମୟର ବ୍ରିଟିଶ୍ ଐତିହାସିକମାନେ ଅନୁମାନପୂର୍ବକ ଏହି ମମ ଶତାବୀର ଘଟଣାକୁ ଅଜନ୍ମା ଚିତ୍ର ସହ ଯୋଡ଼ିଥିବାରୁ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କ ନିର୍ମାଣ କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ତୁଟିପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ତାଙ୍କ ମତରେ ହରିସେନଙ୍କ ଶାସନକାଳରେ ଅଙ୍ଗିତ ଏହି ଚିତ୍ରଟି ମହାସ୍ଵଦର୍ଶନ ଜାତକ କଥାରୁ ଗୁହୀତ ଯାହାର କାହାଣୀ ଅନୁଯାୟୀ ପୂର୍ବ ଜନ୍ମରେ ରାଜା ଥିବା ବୁଦ୍ଧ ହିଁ ଏହି ଚିତ୍ରରେ ରାଜା ରୂପରେ ଦର୍ଶିତ । ପଞ୍ଚମ ଶତାବୀ ସମୟରେ ଭାରତ ସହ ସାସନୀୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ବାଣିଜ୍ୟକ ସମ୍ରକ୍ତକୁ ଏହି ଚିତ୍ର ମାଧ୍ୟମରେ ଦର୍ଶାଯାଇଛି ।^{[୨୭][୨୯][୨୮]}

ଅନ୍ତୁର୍ଜାତୀୟ ବାଣିଜ୍ୟ ତଥା ବୌଦ୍ଧ ମତବାଦର ପ୍ରତାର ଓ ପ୍ରସାର

ଗୁମ୍ଫା-୧ରେ ବିଦେଶୀ ଚେହେରା ଓ ବେଶଭୂଷାର ଅନେକ ଚିତ୍ର ରହିଛି । ଗୁମ୍ଫା-୧ର ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପିଆ ବ୍ରାଙ୍କାଚିଓଙ୍କ ମତରେ ପଞ୍ଚମ ଶତାବୀରେ ପ୍ରଗତିବାଦୀ ଓ ଅନ୍ୟ ସଂଜ୍ଞାତିକୁ ସମ୍ବାନ୍ଧ ଦେଖାଉଥିବା ଭାରତ ଅନ୍ତୁର୍ଜାତୀୟ ବାଣିଜ୍ୟରେ ଅତି ସକ୍ରିୟ ଥିଲା ।^[୨୯] ଏଥିରୁ ଆହୁରି ଜାଣିବାକୁ ମିଳେ ଯେ ଏପରି ବାଣିଜ୍ୟକ ସମ୍ରକ୍ତ ତେକାନ ଅଞ୍ଚଳର ସମୁନ୍ଦତି ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକ ଥିଲା, ତେଣୁ ଚିତ୍ରରେ ଶିଳ୍ପୀ ଏପରି ଦୃଶ୍ୟକୁ ଗୁରୁତ୍ବ ଦେଇଛି ।^[୨୯]

ଅଜନ୍ମାର ଚିତ୍ରରେ ବିଦେଶୀଙ୍କୁ ଦର୍ଶାଇବା ପାଇଁ ନୀଳ ଲାପିସ୍-ଲାଜୁଲି ରଙ୍ଗର ବ୍ୟକ୍ତହାର ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତୁର୍ଜାତୀୟ ବାଣିଜ୍ୟର ଆଭି ଏକ ପ୍ରମାଣ । ଏହି ପଥର ଆଫଗାନିସ୍ତାନ କିମ୍ବା ଉତ୍ତରାମରୁ ଆମଦାନୀ ହୋଇଥିବ । ବ୍ରାଙ୍କାଚିଓଙ୍କ ମତରେ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ୟାସୀମାନେ ରାଜ ଦରବାର ଓ ବ୍ୟକ୍ତପ୍ରାୟୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ଲୋକଙ୍କ ସହିତ ଉତ୍ସମ ସମ୍ରକ୍ତ ରଖିଅଲେ ।^[୨୯] ଗୁମ୍ଫା-୧ ଓ ୨ରେ

ବିଦେଶୀମାନେ ମଦ୍ୟପାନ କରୁଥିବା କିଛି ତିତ୍ର ମଧ୍ୟ ରହିଛି [note ୭] କିଛି ତିତ୍ରରେ ବିଦେଶୀ ରାଜାମାନେ ମଦ ପାନ କରୁଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହି ତିତ୍ରରେ ମଦ୍ୟପାନକୁ କେବଳ ରାଜକୀୟ ସତକ ଭାବେ ଦର୍ଶା ଯାଇଛି [୭୮] ତ୍ରାଙ୍ଗାଚିଓଙ୍କ ଅନୁସାରେ ଅଜନ୍ମା ତିତ୍ରରେ ରଙ୍ଗୀନ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ତନ୍ମୁର କପଡ଼ା ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକମାନେ ତୁଳା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରୁଥିବାର ତିତ୍ର ଦେଖିଦେବ । ମୂଲ୍ୟବାନ ପଥର ସହ ବସ୍ତି ମଧ୍ୟ ଭାରତରୁ ବହୁ ମାତ୍ରାରେ ରପ୍ତାନୀ କରାଯାଉଥିଲା । ଲୋହିତ ସାଗର ବାଟ ଦେଇ ପାରସ୍ୟକୁ ବସ୍ତି ରପ୍ତାନୀ ଦେଉଥିଲା । ଆରବରେ ଈଲ୍ଲାମ ଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଭାରତୀୟ, ସାମାନୀୟ ଓ ପାରସ୍ୟ ଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ଅର୍ଥମୌତିକ ବିନିମୟ ଦେଉଥିଲା [୭୯]

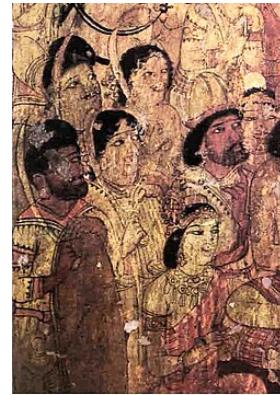
ସଦିଓ ଅଧିକାଂଶ ଗବେଷକ ଭାରତ ଓ ସାମାନୀୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ରହିଥିବା ବାଣିଜ୍ୟକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ସମ୍ପର୍କକୁ ସ୍ତ୍ରୀକାର କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣତଃ ସେମାନଙ୍କ ନିଷ୍କର୍ଷରେ ଭିନ୍ନତା ଦେଖାଦିଏ [୭୯][୭୮] ତ୍ରାଙ୍ଗାଚିଓଙ୍କ ମତରେ ଜାହାଜ ଓ ଜାହାଜରେ ଜାର ପରି ପାତ୍ରର ତିତ୍ର ରହିଥିଲେ ଭାରତକୁ ମଦ୍ୟ ଆମଦାନୀ ସୂଚାଇଥାଏ । କ୍ରୀଂଗହୋଫ୍ କିନ୍ତୁ କୁହନ୍ତି ଯେ ପାତ୍ରରେ ଜଳ ରହିଛି ଓ ଏଗୁଡ଼ିକ ସାମଗ୍ରୀର ରପ୍ତାନୀ କରୁଥିବା ଭାରତୀୟ ଜାହାଜ [୭୯]

ଗୁଙ୍ଗା ଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରକାରର ତିତ୍ର ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଏହା ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପୂଜା ସହ ଜଡ଼ିତ । ତ୍ରୟସ୍ତିଂଶ ସ୍ଵର୍ଗରୁ ଅବତରଣ କରୁଥିବା ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଅନେକ ବିଦେଶୀ ପାଇଁବାଟି ନେବେ ଓ ସେବା କରିବାର ଦୃଶ୍ୟ ଗୁଙ୍ଗା-ଦେଶ ଏକ ତିତ୍ରରେ ରହିଛି । ବହୁ ବିଦେଶୀ ଗୋକ୍ର ଧର୍ମତତ୍ତ୍ଵ ଶୁଣୁଥିବା ଏହି ତିତ୍ରରେ

ସାମାନୀୟ ବେଶରେ ଜଣେ ବିଦେଶୀ ମଦିରା ପାନ କରୁଥିବାର ତିତ୍ର ଗୁଙ୍ଗା-ଦେଶରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।
୪୭୦-୪୮୦ ସମୟରେ ଏହାକୁ ମଧ୍ୟ ଏକିଆରୁ ଗୃହୀତ ଏକ ସାମାନ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟ ବୋଲି କହିପାରିବା
[୭୯][୭୯]

ଦର୍ଶିତ ।^[୭୮] କେଣାଭୂଷା (କାଳତାନ, ସାମାନ୍ୟ ହେଲମେର, ଗୋଲ ଚୋପି), କେଣାବିନ୍ୟାସ
ଓ ବର୍ଣ୍ଣ ମାଧ୍ୟମରେ ବିଦେଶୀଙ୍କ ଜାତି ବିଷୟରେ ସ୍ଵଚନା ଦିଆଯାଇଛି । ଗୁମ୍ଫା ଏର ବିଶ୍ୱାସର
ଜାତକ କଥାରେ ମଧ୍ୟ-ଏସିଆର ଭୃତ୍ୟ ଓ କୃଷ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣର ଆଉ ଏକ ଭୃତ୍ୟର ଚିତ୍ର ରହିଥିବା
ବିଷୟରେ ବ୍ରାଙ୍କାଚିଓ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ଗୁମ୍ଫା ଏର ନନ୍ଦଙ୍କ ମନ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଚିତ୍ରରେ ଉଭର-
ପୂର୍ବ ଆପ୍ରିକାର ଏକ ଭୃତ୍ୟ ଦର୍ଶିତ ।^[୭୯] ସେ ସମୟର ଚିତ୍ରକରମାନେ ସୋଗତିଆ, ମଧ୍ୟ-
ଏସିଆ, ପାରସ୍ୟ ଓ ପୂର୍ବ- ଆପ୍ରିକାର ଲୋକଙ୍କ ବିଷୟରେ ଜାଣିଥିଲେ ବା ଦେଖିଥିଲେ ବୋଲି
ବ୍ରାଙ୍କାଚିଓ କହିଛନ୍ତି ।^{[୭୯][note ୭]} ଉପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ଅନୁମାନରେ ଅଜନ୍ତାର ଶିଳ୍ପୀମାନଙ୍କ
ମଧ୍ୟରେ କିଛି ବିଦେଶୀ ଶିଳ୍ପୀ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ ।^[୮୦]

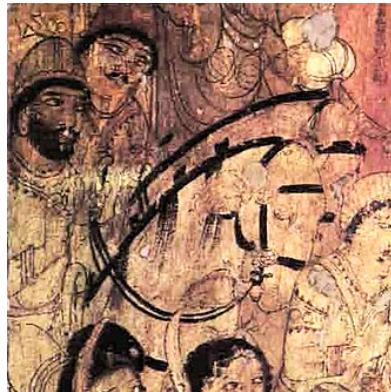

ଗୁମ୍ଫା-୨ ଛାତର ଏହି
ଚିତ୍ରରେ ବିଦେଶୀମାନେ
ମେଳରେ ମଦିରାପାନ
କରୁଥିବାର
ବର୍ଣ୍ଣନା [୭୯୦]

ଗୁମ୍ଫା-୧ର ଛାତରେ
ଏକ ପାରସ୍ୟ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ
ବିଦେଶୀ ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କ
ଚିତ୍ର । ଏପରି
ଆଜିତ ରତ୍ନ
ଗୋଷ୍ଠୀରୁ ଗୋଟିଏ
ବର୍ତ୍ତମାନ ନିଶ୍ଚିନ୍ନ
। [୭୮୩]

ଗୁମ୍ଫା-୧୭
ରେ ମଧ୍ୟ-
ଏସିଆରୁ
ଆସିଥିବା
ଭୂତ୍ୟର
ଚିତ୍ର [୭୮୯]

ଗୁମ୍ଫା-୧୭ର
ଏହି ଚିତ୍ରରେ
ବିଦେଶୀମା
ନେ ବୁଝଙ୍କ
ସେବା
କରୁଥିବା
ଚିତ୍ର [୭୯୯]

ଗୁମ୍ଫା-ଦେଇ ଏହି
ଚିତ୍ରରେ
ଆଶ୍ଵାରୋହୀ
ବିଦେଶୀମାନେ
ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସେବା
କରୁଥିବା ଚିତ୍ର
[୨୯୯]

ଗୁଗୁଲ ସୌଜନ୍ୟରୁ
ପ୍ରକୃତ ଚିତ୍ର [୨୯୯]

ଆଧୁନିକ ଚିତ୍ରକଳାରେ ଅଜନ୍ମା ପ୍ରଭାବ

ଅଜନ୍ମାର ଚିତ୍ରକଳା ଶୌକୀ ତିକତ ଓ ଶ୍ରୀଲଙ୍କାର ଚିତ୍ରକଳା ଶୌକୀକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛନ୍ତି
[୨୯୩][୨୯୪]

ଅଜନ୍ମା ଚିତ୍ରର ପୁନରବିଷ୍ଣାର ଅନେକ ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ଚିତ୍ରକରଙ୍ଗୁ ପୁରାତନ ଚିତ୍ର ଶୌକୀର ଅନୁକରଣ କରିବାର ସ୍ଥାପୋଗ ଦେଉଥିଲା । ନନ୍ଦାଲାଲ ବୋଷ ଅଜନ୍ମା ଚିତ୍ର ଶୌକୀକୁ ବ୍ୟବହାର କରି ଏକ ସ୍ଥାତନ୍ତ୍ର ଶୌକୀର ଆବିଷ୍ଣାର କରିଥିଲେ । [୨୯୫] ଅବନୀତ୍ରନାଥ ଠାକୁର ଓ ସୟଦ ଥକୁଦିନଙ୍କ ପରି ଚିତ୍ରକର ଅଜନ୍ମା ଚିତ୍ରରୁ ବହୁ ମାତ୍ରାରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ ।

ସଂରକ୍ଷଣ

ଗୁମ୍ଫାରେ ଚିତ୍ର ଓ କଳାକୃତି ସମୟ କ୍ରମେ ଓ ସଂରକ୍ଷଣ ଅଭାବରୁ ଅବଶ୍ୟକତା ହୋଇଛି । ତେଣୁ କାନ୍ଦୁ, ଛାତ ଓ ସ୍ମୃତିରେ ଅବଶ୍ୟକ ବିଜ୍ଞାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଚିତ୍ରଶିଳ୍ପ ହାପ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଜାତକ କଥାର ଚିତ୍ର ସବୁ ଗୁମ୍ଫା କାନ୍ଦୁରେ ଅଣ୍ଟିବା ଏହି ସବୁ ଚିତ୍ରରେ ବୁଦ୍ଧିକୌଣସି ଶିକ୍ଷା ଓ ତାଙ୍କ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ଜୀବନକ୍ରମ ପ୍ରଦର୍ଶିତ । କାନ୍ଦୁରେ ଅଣ୍ଟିବା ହୋଇଥିବାରୁ ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟରେ ବୁଲି ବୁଲି ସବୁ ଅପାୟ ବା କଥା ଦେଖିବାକୁ ହେଉଥିଲା । ଜାତକ କଥାର ବିଭିନ୍ନ ଅପାୟ ଏକ ପରେ ଏକ ଦର୍ଶିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଚିତ୍ରମାନଙ୍କ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଚିତ୍ରିବା ୧୯୧୯ ପରଠାରୁ ଏଠାକାର ଚବ୍ରବେଶଶାର ଏକ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରହିଆଏଇଛି ।

ଆହୁରି ଦେଖନ୍ତୁ

- ଏଲୋରା ଗୁମ୍ଫା
- ଉଦୟୁଗିରି ଓ ଖଣ୍ଡଗିରି ଗୁମ୍ଫା
- ଭୀମବେଦକା ଶିଳାଶ୍ରୟ

ଟୀକା

- ସମୁଦାୟ ଗୁମ୍ଫା କେତେ ତାହା ପ୍ରମୁଖ ଖନନର ସ୍ଥାନରେ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ (ସଥା ୧୪୮ ଗୁମ୍ଫାର ଖନନ ପରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା) । ଭାରତୀୟ ପ୍ରମୁଖ ଖନନର ବିଭାଗ ଅନୁସାରେ ନିର୍ମାଣ କାଳରେ ପଥରକୁ କାଟି ୩୦ଟି ଖୋଦନ କରାଯାଇଥିଲା । ଏଥିରେ କିଛି ଅସମ୍ଭବ ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟ ରହିଛି ।^[୭] ଯୁନେନ୍ସ୍ ଓ ସ୍ପିଂକ ଗୁମ୍ଫା ସଂଖ୍ୟା ୩୦ ପାଞ୍ଚାପାଞ୍ଜି ବୋଲି କୁହନ୍ତି ।
- ଏହି ଶିଳାଲେଖଟି ସାତବାହନ ରାଜା ବଶିଷ୍ଠପୁତ୍ର ପୁଲୁମାତିଙ୍କର (ଆନୁମାନିକ ୧୭୦ ଶତାବ୍ଦୀ) ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ନାସିକ ଗୁମ୍ଫାରେ ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ରାଜାଙ୍କର ଏକ ଶିଳାଲେଖ

ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ବନ୍ଦୁ ବର୍ଷ ପରେ ଏହି ରାଜା ଶାସନ କରିଥିବାରୁ ଏହି ଶିଳାଲେଖ ତାଙ୍କର ମୁହଁ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କିଛି ଓ ଅତିହାସିକ ମତ ରଖିଛନ୍ତି

3. ଜୈନ ଓ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ନେତିକ ଚିନ୍ତାଧାରା ସମ୍ମଳିତ ଗଞ୍ଜ ଓ ଲୋକକଥାମାନ ରହିଛି । ତମ୍ଭପରୁ ଏକ ଉଦାହରଣ ହେଲା ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର । ଏହି ସବୁ ଗଞ୍ଜର ଉଷ୍ଣ ଇତ୍ୟାଦି ଆଲୋଚନାର ବିଷୟ ହୋଇପାରେ । ତେବେ ଅଜନ୍ତାର ଚିତ୍ରିତ ବିବରଣୀରେ ନିଷ୍ଠିତ ରୂପେ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଭାବ ଦେଖାଯାଏ । [୧୮୧] ଶିବି ଓ ହଞ୍ଚୁ 1 ଜାତକ କଥା ସମ୍ପର୍କୀୟ ଅଜନ୍ତାର ଚିତ୍ର ଜାତକ କଥା ଅପେକ୍ଷା ହିନ୍ଦୁ ଓ ଜୈନ ଲୋକକଥାର ଅଧିକ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଥିବାରୁ ଏହି ସମସ୍ତ ଲୋକଗଞ୍ଜର ଉଷ୍ଣ ଏକ ଓ ସବୁ ଧର୍ମରେ ଏମାନଙ୍କୁ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଥିବା ବିଷୟ ଜଣାପଡ଼େ । [୧୮୨]

4. ଏହି ମାତା-ପୁତ୍ର ମୂର୍ତ୍ତି ବା ଚିତ୍ର ଅନ୍ୟ ଗୁଙ୍ଗାମାନଙ୍କେର ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଗୁଙ୍ଗା-ଦ୍ଵାରେ ଏପରି ଏକ ଚିତ୍ର ରହିଛି । ପିତା ବୁଦ୍ଧ ସନ୍ୟାସୀ ହେବା ପରେ ନିଜ ପଦ୍ମୀ ଓ ପୁତ୍ରଙ୍କ ନିକଟକୁ ଭିକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯାଇଥିବା ବେଳର ଦୃଶ୍ୟ ଏଠାରେ କର୍ଣ୍ଣତ । ମୂର୍ତ୍ତିର ମାତା-ପୁତ୍ର ହେଲେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସ୍ଵୀ ଓ ପୁତ୍ର । କିଛି ଚିତ୍ର ବା ମୂର୍ତ୍ତିରେ ମାତା-ପୁତ୍ର ଉପରୁ ତଳେ ଥିବା ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଦେଖୁଥିବା ବେଳେ ଅନ୍ୟ କିଛି ଚିତ୍ରରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଆକାର ବଡ଼ ଦର୍ଶାଯାଇଥାଏ ଓ ସେଥିରେ ମାତା-ପୁତ୍ର ଉପରକୁ ତାହିଁ ରହିଆନ୍ତି । ଏହି ଚିତ୍ରର ଅର୍ଥ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିବା ହୋଇପାରେ ଅଥବା ବୁଦ୍ଧ ନିଜ ପୁତ୍ରଙ୍କୁ ଭିକ୍ଷା ଆଳି ବଡ଼ାଇ ମାନବିକତା ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ଶିକ୍ଷା ପରବର୍ତ୍ତୀ ପିତ୍ରୀକୁ ଶିଖାଉଥିବା ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପିତ୍ରୀକୁ ଏପରି ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରଚାର କରିବା ସଂସାରରେ ମହାନତମ କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ରହିଥିବା ବିଶ୍ୱାସ ଏହି ମାତା-ପୁତ୍ର ଚିତ୍ର ବା ମୂର୍ତ୍ତି ମାଧ୍ୟମରେ ଦର୍ଶାଯାଇଥାଏ । [୨୦୭][୨୦୮]

5. ଭାରତର ବଡ଼ ମନ୍ଦିର ଓ ବୌଦ୍ଧ ବିହାରରେ ଶାସ୍ୟ ଭଣ୍ଡାର, ରୋଷଶାଳା ପ୍ରଭୃତି ମନ୍ଦିର ପ୍ରାଣଙ୍ଗଣ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ବ୍ୟବଙ୍କ୍ଷା ରୂପେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଆସୁଥିଲେ । [୨୪୩]

6. ગુંગા દર છાતરે ચારિટિ બિદેશી ગોષ્ઠીનું તિત્ર રહ્યું હૈ પેર્સિએ બર્જમાન લિભિયાન્ડ્રી [૭૮૩] ગુંગા દર દુલુ જણ બિદેશી (મધ્ય એસ્પિઆર લોક) મિશ્ની મદ્યપાન કરુથીબાર તિત્ર રહ્યું હૈ। બ્રાંસાનિઓનું મતરે સોગદિઅા વા પારસ્પર્ય આસ્પિથી બા લોકે બોધદ્વારા બિદેશરૂ આમદાની કરાયાન્નાથી મદ્ય પસ્ફ કરુથીલે। "પેરિસ્સી અફ્ દ એરિટ્રિઆન્ સી" પુસ્તકરે ભરૂત રાજા રૂપા બાસ્ન ઓ મદ આમદાની કરુથીબા લેખા અછી [૭૮૪] ૪૦૦ શતાબીને સાસ્વાનીયુ ગીતા ઓ પાત્ર ભારતીયુ ઉપમહાદેશર બિભિન્ન સ્થાનરૂ મિકિન્ડી [૭૮૫] મુમ્બાઈ નિકટસ્થ કાઢેરિ ગુંગારે મિક્કિથીબા તામ્ર ફાલકરૂ જણાપદે યે પઞ્ચમ શતાબીને બિદેશી બણીક ઓ કલયાણ નગરી મધ્યરે બ્યબસાયીક સંપર્ક રહ્યું હૈલા [૭૮૬]
7. ગ્રુ.પ્ર. પ્રથમ સહસ્રાબ્દિરે બૌદ્ધ ધર્મ ગાન્ધાર ઓ મધ્ય-એસ્પિઆકુ પ્રગારિત હેબા આરમ્ભ હેલા। પણ્ણીમ ભારતર કિછુ બૌદ્ધ પ્રાર્થના ગૃહ નિર્માણ પાણી પબનમાને (ગ્રુ.કુ) અર્થદાન કરીથીલે [૭૮૭] કર્ણા, પાણુબલેણી ઓ મનમોઢી ગુંગારે એપરિ અનુદાન સંપર્કીયુ શિલાલેખમાન રહ્યું હૈ [૭૮૮][૭૮૯]

આધાર

---

1. Gopal, Madan (1990). K.S. Gautam (ed.). *India through the ages*. Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India. p. 173.
2. "Ajanta Caves". Archaeological Survey of India. 2011. Archived from the original on 4 August 2019. Retrieved 3 August 2019.

3. Ring, Trudy; Watson, Noelle; Schellinger, Paul (2012). *Asia and Oceania*. Routledge. pp. 17, 14–19. ISBN 978-1-136-63979-1.
4. Honour, Hugh; Fleming, John (2005). *A World History of Art*. Laurence King. pp. 228–230. ISBN 978-1-85669-451-3.
5. Michell 2009, p. 336.
6. "Ajanta Caves, India: Brief Description, UNESCO World Heritage Site. Retrieved 27 October 2006". Archived from the original on 18 December 2008. Retrieved 25 December 2019.
7. *Ajanta Caves: Advisory Body Evaluation*, UNESCO International Council on Monuments and Sites. 1982. Retrieved 27 October 2006. (http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/242.pdf) Archived (https://web.archive.org/web/20150228042131/http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/242.pdf) 28 February 2015 at the Wayback Machine., p. 2.
8. "Ajanta Caves". Archived from the original on 3 September 2016. Retrieved 19 May 2012.
9. Cohen, Richard (2013). Johnston, William M. (ed.). *Encyclopedia of Monasticism*. Routledge. pp. 18–20. ISBN 978-1-136-78716-4. Archived from the original on 2023-04-09. Retrieved 2019-12-25.
10. Jamkhedkar, Aravinda Prabhakar (2009). *Ajanta*. Oxford University Press. pp. 61–62, 71–73. ISBN 978-0-19-569785-8.
11. Cohen, Richard S. (May 1998). "Nāga, Yakṣinī, Buddha: Local Deities and Local Buddhism at Ajanta]". *History of Religions*. University of Chicago Press. 37 (4): 360–400. doi:10.1086/463514. JSTOR 3176402.

12. Behl, Benoy K.; Nigam, Sangitika (1998). *The Ajanta caves: artistic wonder of ancient Buddhist India*. Harry N. Abrams. pp. 164, 226. ISBN 978-0-8109-1983-9.
13. Harle 1994, pp. 355–361, 460.
14. Cohen 2006, pp. 32, 82
15. Spink, Walter M. (2005). *Ajanta: History and Development, Volume 5: Cave by Cave*. BRILL Academic. pp. 3, 139. ISBN 978-90-04-15644-9.
16. variously spelled Waghora or Wagura
17. Map of Ajanta Caves (http://whc.unesco.org/en/list/242/multiple=1&unique_number=269) Archived (https://web.archive.org/web/20200113113427/http://whc.unesco.org/en/list/242/multiple%3D1%26unique_number%3D269) 2020-01-13 at the Wayback Machine., UNESCO
18. Sanyal, Narayan (1984). *Immortal Ajanta*. Bharati. p. 7.
19. Spink (2006), 2
20. Bhusawal Division: Tourism (Ajanta and Ellora). Indian Railways. 1996. pp. 40–43.
21. Harle 1994, pp. 118–122.
22. Jamkhedkar, Aravinda Prabhakar (2009). *Ajanta*. Oxford University Press. pp. 3–5. ISBN 978-0-19-569785-8.
23. Spink 2009, pp. 1–2.
24. Nicholson, Louise (2014). *National Geographic India*. National Geographic Society. pp. 175–176. ISBN 978-1-4262-1183-6.

25. Spink, Walter M. (2005). *Ajanta: History and Development, Volume 5: Cave by Cave*. Brill Academic. pp. 4, 9. ISBN 978-90-04-15644-9.
26. Ring, Trudy; Salkin, =Robert M.; La Boda, Sharon (1994). *Asia and Oceania*. Routledge. pp. 14–19. ISBN 978-1-884964-04-6.
27. Michell 2009, pp. 335–336.
28. Spink, Walter M. (2005). *Ajanta: History and Development, Volume 5: Cave by Cave*. Brill Academic. pp. 4, 9, 163–170. ISBN 978-90-04-15644-9.
29. Spink 2006, pp. 4–6. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
30. Behl, Benoy K.; Nigam, Sangitika (1998). *The Ajanta caves: artistic wonder of ancient Buddhist India*. Harry N. Abrams. pp. 20, 26. ISBN 978-0-8109-1983-9., **Quote:** "The caves of the earlier phase at Ajanta date from around the second century BC, during the rule of the Satavahana dynasty. Although the Satavahanas were Hindu rulers, they (...)"
31. Nagaraju 1981, pp. 98–103
32. Spink 2009, p. 2
33. The UNESCO World Heritage List website (<http://whc.unesco.org/en/list/242>) Archived (<https://web.archive.org/web/20081218043116/http://whc.unesco.org/en/list/242>) 2008-12-18 at the Wayback Machine. for example says "The 29 caves were excavated beginning around 200 BC, but they were abandoned in AD 650 in favour of Ellora"
34. Cohen 2006, pp. 83–84, **Quote:** Hans Bakker's political history of the Vakataka dynasty observed that Ajanta caves belong to the Buddhist, not the Hindu

tradition. That this should be so is already remarkable in itself. By all we know of Harisena he was a Hindu; (...).

35. Malandra, Geri Hockfield (1993). *Unfolding A Mandala: The Buddhist Cave Temples at Ellora*. State University of New York Press. pp. 5–7. ISBN 978-0-7914-1355-5.
36. Kleiner, Fred S. (2016). *Gardner's Art through the Ages: A Concise Global History*. Cengage. p. 468. ISBN 978-1-305-57780-0.
37. For example, Karl Khandalaval, A. P. Jamkhedkar, and Brahmanand Deshpande. Spink, vol. 2, pp. 117–134
38. Schastok, Sara L. (1985). *The Śāmalājī Sculptures and 6th Century Art in Western India*. Brill Academic. p. 40. ISBN 978-90-04-06941-1.
39. Spink, Walter M. (2005). *Ajanta: Arguments about Ajanta*. Brill Academic. p. 127. ISBN 978-90-04-15072-0.
40. Spink 2009, pp. 2–3.
41. Cohen 2006, pp. 81–82.
42. Spink (2006), 4–6 for the briefest summary of his chronology, developed at great length in his *Ajanta: History and Development* 2005.
43. Spink 2006, pp. 5–6, 160–161. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
44. Spink, Walter M. (2005). *Ajanta: The end of the Golden Age* (in ଓର୍ଜାଇ1). Brill. p. 7. ISBN 978-9004148321.
45. Auctores Varii (2016). *Ajanta Dipinta - Painted Ajanta Vol. 1 e 2: Studio sulla tecnica e sulla conservazione del sito rupestre indiano - Studies on the*

techniques and the conservation of the indian rock art site (in ଓରାଜୀ).

Gangemi Editore. pp. 58–59. ISBN 978-8849274905.

-
46. Brancaccio, Pia (2010). *The Buddhist Caves at Aurangabad: Transformations in Art and Religion* (in ଓରାଜୀ). Brill. pp. 105–106. ISBN 978-9004185258.
-
47. Brancaccio, Pia (2010). *The Buddhist Caves at Aurangabad: Transformations in Art and Religion* (in ଓରାଜୀ). Brill. pp. 106–107. ISBN 978-9004185258.
-
48. Cohen 2006, pp. 77–78
-
49. Spink (2006), 139 and 3 (quoted): "Going down into the ravine where the caves were cut, he scratched his inscription (John Smith, 28th Cavalry, 28th April, 1819) across the innocent chest of a painted Buddha image on the thirteenth pillar on the right in Cave 10..."
-
50. Upadhyaya, 3
-
51. Gordon, 231–234
-
52. Cohen 2006, pp. 51–58
-
53. Cohen (2006)'s chapter 2 discusses the history and future of visitors to Ajanta.
-
54. "Tourist centre to house replicas of Ajanta caves" (http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2012-08-05/pune/33048793_1_caves-ellora-centre) Archived (https://web.archive.org/web/20120809232804/http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2012-08-05/pune/33048793_1_caves-ellora-centre) 2012-08-09 at the Wayback Machine., The Times of India, 5 August 2012, accessed 24 October 2012; see Cohen 51 for an earlier version of the proposal, recreating caves 16, 17 and 21.

55. "horizontally bedded alternate flows of massive and amygdular lava" is a technical description quoted by Cohen (2006), 37
56. Spink 2006, pp. 13–14. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
57. Spink 2006, p. 28. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
58. Spink, 10; Michell 340
59. Spink 2006, pp. 21–24, 38, 74–76, 115, 151–153, 280. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
60. Spink 2006, pp. 5, 15, 32–33, 80, 249. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
61. Spink 2006, pp. 5, 15, 32–33, 80, 126–130, 249–259. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
62. Kleiner, Fred S. (2016). *Gardner's Art through the Ages: A Concise Global History*. Cengage. pp. 467–468. ISBN 978-1-305-57780-0.
63. Upadhyay 1994, pp. 7–8, 10 harvnb error: multiple targets (4x): CITEREFUpadhyay1994 (help)
64. Spink 2006, pp. 73–85, 100–104, 182. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
65. Spink 2006, pp. 18, 37, 45–46. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
66. Spink (2006), 148
67. Harle, 118–122; Michell 335–343

68. Spink (2006), 142
69. Michell, 338
70. Upadhyā, Om Datt (1994). *The Art of Ajanta and Sopoćani: A Comparative Study : an Enquiry in Prāṇa Aesthetics*. Motilal Banarsiādass. pp. 9–11, 14–15. ISBN 978-81-208-0990-1.
71. Jain, Rajesh K.; Garg, Rajeev (2004). "Rock-Cut Congregational Spaces in Ancient India". *Architectural Science Review*. 47 (2): 199–203. doi:10.1080/00038628.2004.9697044.
72. Vasant, Suresh (2000). "Tulja Leni and Kondivte Caitya-ghṛas: A Structural Analysis". *Ars Orientalis*. 30, Supplement 1. Chāchājī: Professor Walter M. Spink Felicitation Volume: 23–32. JSTOR 4629566.
73. Efurd, David (2013). Rujivacharakul, Vimalin; Hahn, H. Hazel; et al. (eds.). *Architecturalized Asia: Mapping a Continent through History*. Hong Kong University Press. pp. 140–145. ISBN 978-988-8208-05-0.
74. Born, Wolfgang (1943). "The Origin and the Distribution of the Bulbous Dome". *The Journal of the American Society of Architectural Historians*. 3 (4): 32–48. doi:10.2307/901122. JSTOR 901122.
75. Spink 2006, pp. 12, 94, 161–162, 228. sfn error: multiple targets (5×): CITEREFSpink2006 (help)
76. Bellows, Keith (2008). *Sacred Places of a Lifetime: 500 of the World's Most Peaceful and Powerful Destinations*. National Geographic Society. p. 125. ISBN 978-1-4262-0336-7.
77. UNESCO, *Brief description*

78. Michell, 339
79. Spink (2006), 12–13
80. Spink (2006), 18, and in the accounts of individual caves; Michell, 336
81. Arthur Anthony Macdonell (1909), "The Buddhist and Hindu Architecture of India" (<https://www.jstor.org/stable/41338504>) Archived (<https://web.archive.org/web/20181215174933/https://www.jstor.org/stable/41338504>) 2018-12-15 at the Wayback Machine., *Journal of the Royal Society of Arts*, Vol. 57, No. 2937 (5 March 1909), pp. 316–329
82. Spink 2009, p. 148, Figure 46.
83. Spink 2009, pp. 201–202.
84. Michell, George; Davies, Philip H. (1989). *The Penguin Guide to the Monuments of India: Buddhist, Jain, Hindu*. Penguin. p. 340. ISBN 978-0670806966.
85. Gupte & Mahajan 1962, p. 91.
86. Ring, Trudy; Watson, Noelle; Schellinger, Paul (2012). *Asia and Oceania: International Dictionary of Historic Places*. Routledge. pp. 17–19. ISBN 978-1-136-63979-1.
87. Spink 2009, pp. 147–148.
88. Upadhyā 1994, pp. 9–14, 68–84 harvnb error: multiple targets (4x): CITEREFUpadhyā1994 (help)
89. Harle 1994, p. 355.
90. Brancaccio, Pia (2010). *The Buddhist Caves at Aurangabad: Transformations in Art and Religion* (in કૌણીક). Brill. p. 107. ISBN 978-9004185258.

91. Harle 1994, p. 356.
92. Harle 1994, pp. 355–361.
93. Harle 1994, p. 359.
94. Harle 1994, p. 361.
95. Spink 2008
96. Spink 2006, pp. 28–29. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
97. Spink 2006, pp. 1–16. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
98. Spink (2006), 4–5
99. Spink (2006), 5–6
- .00. Spink (2006), 6
- .01. Spink (2009), xx (quoted); Spink (2006), 15–16
- .02. Spink 2006, p. 180. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
- .03. Spink, Walter (2006). *Ajanta: History and Development, Volume 5 Cave by Cave* (in ଓଡ଼ିଆ). BRILL. p. 180. ISBN 9789047411871.
- .04. Mitra, Debala (2004). *Ajanta*. Archaeological Survey of India. pp. 94–95.
- .05. *Indian Archaeology 2000-2001 A Review* (PDF). Archaeological Society of India. 2001. pp. 92–98. Archived (PDF) from the original on 2020-02-28. Retrieved 2019-12-28.
- .06. "Recent excavations have unearthed valuable material including a brick monastery that had a stūpa, a gold coin of the Byzantine King Theodosius, an image of Mahiśāsuramardini, implements, vessels, and other objects. For a full

report, see 'Excavation at Ajanta: District Aurangabad', in Indian Archaeology 2000 2001 A Review (New Delhi: Archaeological Survey of India, 2006), pp. 92–97" in Singh, Rajesh Kumar (March 2012). "The Early Development of the Cave 26-Complex at Ajanta". *South Asian Studies*. 28 (1): 37–68.
doi:10.1080/02666030.2012.659906.

-
- .07. Spink 2009, p. 14 with footnote 3.
  - .08. Yokochi, Yuko (2004). Bakker, Hans (ed.). *The Vākāṭaka Heritage: Indian Culture at the Crossroads*. Egbert Forsten. pp. 172, context: 167–178. ISBN 978-90-6980-148-3.
  - .09. "Mahajanaka Jataka: Ajanta Cave 1". University of Minnesota. Archived from the original on 2020-07-16. Retrieved 2019-12-25.
  - .10. Benoy Behl (2004), Ajanta, the fountainhead (<http://www.frontline.in/static/html/fl2120/stories/20041008000106400.htm>) Archived (<https://web.archive.org/web/20221123135903/https://frontline.thehindu.com/>) 2022-11-23 at the Wayback Machine., Frontline, Volume 21, Issue 20
  - .11. Gupte & Mahajan 1962, pp. 32–33, Plate XI.
  - .12. Gupte & Mahajan 1962, pp. 8–9, Plate IV.
  - .13. Spink 2009, pp. 138–140.
  - .14. Spink 2006, pp. 17, 31. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
  - .15. Spink (2006), 17; 1869 photo by Robert Gill (<http://www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/apac/photocoll/g/019pho0001000s4u00462000.html>) Archived (<https://web.archive.org/web/20140323194744/http://www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/apac/photocoll/g/019pho0001000s4u00462000.html>) 2014-03-23 at the

Wayback Machine. at the British Library, showing the porch already rather less than "half-intact"

- .16. "World Heritage Sites – About Ajanta Caves 01 to 29". Archaeological Survey of India. 2015. Archived from the original on 1 മെയ് 2012. Retrieved 22 ഓക്ടോബർ 2017.
- .17. Spink 2006, pp. 17–21. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
- .18. Spink 2006, pp. 20–23. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
- .19. Spink 2006, pp. 29–31. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
- .20. Harle 1994, pp. 359–361.
- .21. Spink 2009, pp. 78, 132–135.
- .22. Gupte & Mahajan 1962, pp. 48–49, Plates XVII–XX.
- .23. Spink 2009, pp. 74–75.
- .24. Spink 2005, pp. 3–4, 91 footnote 59, 259. sfn error: multiple targets (9x): CITEREFSpink2005 (help)
- .25. Claudine Bautze-Picron (2002), Nidhis and Other Images of Richness and Fertility in Ajantā (<https://www.jstor.org/stable/29757545>) Archived (<https://web.archive.org/web/20180923163102/https://www.jstor.org/stable/29757545>) 2018-09-23 at the Wayback Machine., East and West, Vol. 52, No. 1/4 (December 2002), pp. 245–251
- .26. Spink 2009, pp. 150–152.

- .27. Spink 2006, pp. 7–8, 40–43. sfn error: multiple targets (5x):
[CITEREFSpink2006](#) (help)
- .28. Spink 2006, pp. 40–54. sfn error: multiple targets (5x): [CITEREFSpink2006](#)
(help)
- .29. Spink 2006, pp. 13–14 harvnb error: multiple targets (5x): [CITEREFSpink2006](#)
(help)
- .30. Spink 2006, p. 8 harvnb error: multiple targets (5x): [CITEREFSpink2006](#) (help)
- .31. (Spink 2005–2013)
- .32. Spink 2006, pp. 58–61. sfn error: multiple targets (5x): [CITEREFSpink2006](#)
(help)
- .33. Spink 2009, pp. 53–55.
- .34. Spink 2006, pp. 81–82. sfn error: multiple targets (5x): [CITEREFSpink2006](#)
(help)
- .35. Gupte & Mahajan 1962, pp. 74–75.
- .36. Upadhyा 1994, pp. 10–11 harvnb error: multiple targets (4x):
[CITEREFUpadhyā1994](#) (help)
- .37. Spink 2005, pp. 93, 193–194. sfn error: multiple targets (9x):
[CITEREFSpink2005](#) (help)
- .38. Gupte & Mahajan 1962, pp. 76–77.
- .39. Spink, Walter (2014). *Ajanta: History and Development, Volume 6 Defining Features*. Brill Academic. pp. 97, 99 figures 32–33. ISBN 978-90-474-4465-7.

- .40. Spink 2006, pp. 83–89, 98–103. sfn error: multiple targets (5×):
[CITEREFSpink2006](#) (help)
- .41. Spink 2006, pp. 83–91. sfn error: multiple targets (5×): [CITEREFSpink2006](#) (help)
- .42. Spink 2006, pp. 90–93. sfn error: multiple targets (5×): [CITEREFSpink2006](#) (help)
- .43. Spink 2006, pp. 98–99. sfn error: multiple targets (5×): [CITEREFSpink2006](#) (help)
- .44. Spink, Walter M. (2005). *Ajanta: Painting, sculpture, architecture* (in ഓരജ1). Brill. pp. 87, 169–170. ISBN 978-9004149830.
- .45. Spink, Walter M. (2005). *Ajanta: Painting, sculpture, architecture* (in ഓരജ1). Brill. pp. 66–67. ISBN 978-9004149830.
- .46. Panoramic view Google streetview (https://www.google.com/culturalinstitute/beta/streetview/ajanta-cave-no-8/nQHIGRr2Q_zX_w) Archived ([https://artsandculture.google.com/streetview/ajanta-cave-no-8/nQHIGRr2Q_zX_w](https://web.archive.org/web/20221123135909/https://artsandculture.google.com/streetview/ajanta-cave-no-8/nQHIGRr2Q_zX_w)) 2022-11-23 at the Wayback Machine.
- .47. Spink 2009, pp. xii, 87–89.
- .48. Gupte & Mahajan 1962, p. 77.
- .49. Spink 2006, pp. 8–9. sfn error: multiple targets (5×): [CITEREFSpink2006](#) (help)
- .50. Spink 2009, pp. 87–89.
- .51. Spink 2006, pp. 8–9, 127–130. sfn error: multiple targets (5×):
[CITEREFSpink2006](#) (help)

- .52. Spink 2009, pp. 10, 88.
- .53. Gupte & Mahajan 1962, pp. 77–78.
- .54. Spink 2006, pp. 131–132. sfn error: multiple targets (5×): CITEREFSpink2006
(help)
- .55. Spink (2006), 9; 140–141
- .56. Upadhyā 1994, pp. 12–13. sfn error: multiple targets (4×): CITEREFUpadhyā1994
(help)
- .57. Spink 2006, pp. 131–135. sfn error: multiple targets (5×): CITEREFSpink2006
(help)
- .58. Spink 2009, pp. xii, 1–3.
- .59. Ajunta. Interior of Chaitya Cave No 10 (<http://www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/apac/other/019xzz000000590u00005000.html>) Archived (<https://web.archive.org/web/20221123135903/https://www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/apac/other/019xzz000000590u00005000.html>) 2022-11-23 at the Wayback Machine., Dibdin, Thomas Colman (1810–1893) (1839), British Library Archives
- .60. The Journal of the International Association of Buddhist Studies, Volume 4 1981 Number I An Exceptional Group of Painted Buddha Figures at Ajantā (<http://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/jiabs/article/viewFile/8536/2443>) Archived (<https://web.archive.org/web/20180506113501/http://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/jiabs/article/viewFile/8536/2443>) 2018-05-06 at the Wayback Machine.
- .61. Spink 2009, pp. 1
- .62. Spink 2009, pp. 135–137.

- .63. Le, Huu Phuoc (2010). *Buddhist Architecture* (in ອົງລາຍ1). Grafikol. p. 108. ISBN 978-0984404308.
- .64. Sivaramamurti, C. *Vijaynagara Paintings* (in ອົງລາຍ1). Publications Division Ministry of Information & Broadcasting. p. 31. ISBN 9788123030005.
- .65. Burgess, James; Indrājī, Bhagvānlal (1881). *Inscriptions from the Cave-temples of Western India: With Descriptive Notes &c* (in English). Government Central Press. pp. 67–68.
- .66. Spink 2006, pp. 101–103, 137–139, 184. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
- .67. Spink 2009, pp. 2–3, 135–137.
- .68. Schlingloff, Dieter (1987). *Studies in the Ajanta paintings: identifications and interpretations*. South Asia Books. pp. 24–27. ISBN 978-8120201736.
- .69. Stella Kramrisch 1994, pp. 293–295
- .70. Gupte & Mahajan 1962, pp. 81–82.
- .71. Spink, Walter M. (2009). *Ajanta: History and Development Volume 2: Arguments about Ajanta*. Leiden: Brill. p. 1
- .72. Gupte & Mahajan 1962, pp. 82–83.
- .73. Spink 2006, p. 178. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
- .74. Spink 2006, pp. 179–181. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
- .75. For a full translation of the inscription see: Burgess, James; Bhagvānlal, Indrājī (1881). *Inscriptions from the Cave-temples of Western India: With Descriptive Notes &c* (in English). Government Central Press. pp. 71–73.

- .76. Walter M. Spink (1975), Ajantā's Chronology: The Crucial Cave (<https://www.jstor.org/stable/4629287>) Archived (<https://web.archive.org/web/20181215173420/https://www.jstor.org/stable/4629287>) 2018-12-15 at the Wayback Machine., *Ars Orientalis*, Vol. 10 (1975), Freer Gallery of Art, The Smithsonian Institution, pp. 143–169
- .77. Dhavalikar, M. K. (1969). "Sri Yugadhara: A Master-Artist of Ajanta". *Artibus Asiae*. 31 (4): 301–307. doi:10.2307/3249338. JSTOR 3249338.
- .78. Spink 2006, pp. 181–183. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
- .79. Gupte & Mahajan 1962, pp. 83–84.
- .80. Spink 2009, pp. ix–xiii.
- .81. Francis, H. T.; Thomas, E. J. (2014). *Jataka Tales*. Cambridge University Press. pp. 1–10, 168, 389 with footnotes. ISBN 978-1-107-41851-6.
- .82. Yazdani, G (1964). *Ajanta: Part I*. Oxford University Press. pp. 4–6. OCLC 2980379.
- .83. Gupte & Mahajan 1962, pp. 84–85.
- .84. Gupte & Mahajan 1962, pp. 85–86.
- .85. Dehejia, Vidya (1997). *Discourse in early Buddhist art: visual narratives of India*. Munshiram Manoharlal. pp. 210–229. ISBN 978-8121507363.
- .86. Gupte & Mahajan 1962, pp. 86–88.
- .87. Spink 2009, p. 74.
- .88. Yazdani, G (1964). *Ajanta: Part III*. Oxford University Press. pp. 49–56. OCLC 2980379.

- .89. Gupte & Mahajan 1962, pp. 88–90.
- .90. Gupte & Mahajan 1962, p. 99.
- .91. Spink 2006, pp. 179–180, 203–209. sfn error: multiple targets (5×):
CITEREFSpink2006 (help)
- .92. Spink 2009, pp. 67–68.
- .93. Stella Kramrisch 1994, pp. 299–300.
- .94. Spink 2006, pp. 203–209, 213. sfn error: multiple targets (5×):
CITEREFSpink2006 (help)
- .95. Spink 2006, pp. 209–214. sfn error: multiple targets (5×): CITEREFSpink2006
(help)
- .96. Spink, Walter (2006). *Ajanta: History and Development, Volume 5 Cave by Cave* (in ଓରାଜୀ). Brill. p. 209. ISBN 978-9047411871.
- .97. Spink 2009, pp. xii–xiii, 41–51, 70–75.
- .98. Meena Talim (2007), The wheel of law of causation in Ajanta paintings (<https://www.jstor.org/stable/42931451>) Archived (<https://web.archive.org/web/20180923162839/https://www.jstor.org/stable/42931451>) 2018-09-23 at the Wayback Machine., Bulletin of the Deccan College Research Institute, Vol. 66/67 (2006–2007), pp. 245–258
- .99. Spink 2009, pp. ix–xiii, 206.
- .100. Gupte & Mahajan 1962, pp. 101–102.
- .101. Gupte & Mahajan 1962, pp. 102–103.

- :02. Spink 2006, pp. 9, 237–238. sfn error: multiple targets (5×): CITEREFSpink2006
[\(help\)](#)
- :03. Spink 2009, pp. 26–27, 47–48.
- :04. Spink 2009, pp. 26–27, 34–35, 47–48, 56.
- :05. Spink 2006, pp. 44–46, 131–137, 231–239. sfn error: multiple targets (5×):
CITEREFSpink2006 [\(help\)](#)
- :06. Mother and Child, Cave 19 (<http://digitalcollections.lib.washington.edu/cdm/ref/collection/ic/id/6726>) Archived (<https://web.archive.org/web/20170428041327/http://digitalcollections.lib.washington.edu/cdm/ref/collection/ic/id/6726>)
2017-04-28 at the Wayback Machine., Washington University
- :07. Smith, V A (2012). *Art of India*. Parkstone. pp. 137 with footnote. ISBN 978-1-78042-880-2.
- :08. Yazdani, G (1961). *The early history of the Deccan, Vol. 2*. Oxford University Press. p. 766.
- :09. Sharma, Ramesh Chandra (1994). *Bharhut Sculptures* (in ଓଡ଼ିଆ). Abhinav Publications. p. 51. ISBN 978-8170173083.
- :10. Spink 2006, p. 249. sfn error: multiple targets (5×): CITEREFSpink2006 [\(help\)](#)
- :11. Spink 2006, pp. 249–251. sfn error: multiple targets (5×): CITEREFSpink2006
[\(help\)](#)
- :12. Gupte & Mahajan 1962, p. 103.
- :13. Spink 2006, pp. 217–218. sfn error: multiple targets (5×): CITEREFSpink2006
[\(help\)](#)

- :14. Owen, Nadine (2001). "Constructing Another Perspective for Ajantā's Fifth-Century Excavations". *Journal of the International Association of Buddhist Studies*. **24** (1): 42 with footnotes 40–42.
- :15. Spink 2006, pp. 261–263. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006
[\(help\)](#)
- :16. Gupte & Mahajan 1962, pp. 103–104.
- :17. Spink 2006, pp. 273–311. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006
[\(help\)](#)
- :18. Spink 2006, pp. 288–290. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006
[\(help\)](#)
- :19. Gupte & Mahajan 1962, p. 259.
- :20. Spink 2006, pp. 290–303. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006
[\(help\)](#)
- :21. Spink 2006, pp. 308–309. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006
[\(help\)](#)
- :22. Spink 2009, pp. 18 footnote 5.
- :23. Spink 2009, pp. 31–32, 60.
- :24. Spink 2009, pp. 243–244.
- :25. Spink, Walter (2014). *Ajanta: History and Development, Volume 6 Defining Features*. Brill Academic. pp. 37–38, 42. ISBN 978-90-474-4465-7.
- :26. Spink 2006, pp. 304–311. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006
[\(help\)](#)

- :27. Spink 2009, pp. xvii, 29–30.
- :28. Gupte & Mahajan 1962, pp. 105–106.
- :29. Gupte & Mahajan 1962, pp. 104–105.
- :30. Gupte & Mahajan 1962, pp. 104–106.
- :31. Spink 2009, pp. 9–10.
- :32. Spink, Walter M. (2014). *Ajanta: History and Development, Volume 6 Defining Features*. Brill Academic. p. 34 with footnote 30. ISBN 978-90-474-4465-7.
- :33. Spink, Walter M. (2014). *Ajanta: History and Development, Volume 6 Defining Features*. Brill Academic. pp. 44, 50–51, 56–64 with footnotes. ISBN 978-90-474-4465-7.
- :34. Spink, Walter M. (2014). *Ajanta: History and Development, Volume 6 Defining Features*. Brill Academic. pp. 64–65, 88–96 with footnotes. ISBN 978-90-474-4465-7.
- :35. Singh, Rajesh Kumar (2012). "The Early Development of the Cave 26-Complex at Ajanta". *South Asian Studies*. 28 (1): 37–68.
doi:10.1080/02666030.2012.659906.
- :36. Spink, Walter M. (2014). *Ajanta: History and Development, Volume 6 Defining Features*. Brill Academic. pp. 53–57, 33–42, Figures on 88–96 (plus cover page), 311–324. ISBN 978-90-474-4465-7.
- :37. Spink, Walter M. (2014). *Ajanta: History and Development, Volume 6 Defining Features*. Brill Academic. pp. 311–339, Figures on 88–93, with footnotes. ISBN 978-90-474-4465-7.
- :38. Spink, V. 2, P. 336

- :39. Le, Huu Phuoc (2010). *Buddhist Architecture* (in ອົງລາຍ1). Grafikol. p. 112.
ISBN 978-0984404308.
- :40. "A view of Cave 30, photographed by Walter Spink". Archived from the original on 2017-11-07. Retrieved 2019-12-27.
- :41. Gupte & Mahajan 1962, p. 106.
- :42. Walter Spink (1966), Ajantā and Ghatotkacha: A Preliminary Analysis (<https://www.jstor.org/stable/4629225>) Archived (<https://web.archive.org/web/20181215224207/https://www.jstor.org/stable/4629225>) 2018-12-15 at the Wayback Machine., *Ars Orientalis*, Vol. 6 (1966), pp. 135–155
- :43. Spink, Walter M. (2005). *Ajanta: The end of the Golden Age*. Brill. pp. 100–101.
ISBN 978-90-04-14832-1.
- :44. Upadhyaya, Om Dutt (1994). *The Art of Ajanta and Sopocani*. Motilal Banarsiidas Publisher. pp. 2–3. ISBN 978-81-208-0990-1. {{cite book}}: Invalid |ref=harv (help)
- :45. Gordon, 234–238; Conserving the copies of the Ajanta cave paintings at the V&A
- :46. Detail from this painting in the V&A (<https://collections.vam.ac.uk/item/O115444/copy-of-painting-inside-the-oil-painting-gill-robert/>) Archived (<https://web.archive.org/web/20180414100711/http://collections.vam.ac.uk/item/O115444/copy-of-painting-inside-the-oil-painting-gill-robert>) 2018-04-14 at the Wayback Machine.
- :47. Conserving the copies of the Ajanta cave paintings at the V&A (<http://www.vam.ac.uk/content/journals/conservation-journal/issue-52/conserving-the-copi>

es-of-the-ajanta-cave-paintings-at-the-v-and-a/) Archived (<https://web.archive.org/web/20121018201728/http://www.vam.ac.uk/content/journals/conservation-journal/issue-52/conserving-the-copies-of-the-ajanta-cave-paintings-at-the-v-and-a/>) 2012-10-18 at the Wayback Machine., Victoria & Albert Museum, Conservation Journal, Spring 2006 Issue 52, accessed 24 October 2012

48. Cohen 2006, pp. 50–51.

49. *Ajanta Murals (An Album of Eighty-Five Reproductions in Colour)*.

Archaeological Survey of India. 1996. p. Fig. 2. Archived from the original on 2019-12-28. Retrieved 2019-12-28.

50. Rupert Richard Arrowsmith, "An Indian Renascence and the rise of global modernism: William Rothenstein in India, 1910–11" (<http://www.burlingtonmagazine.com/magazine/back-issues/2010/201004/>) Archived (<https://web.archive.org/web/20130509065716/http://www.burlingtonmagazine.com/magazine/back-issues/2010/201004/>) 2013-05-09 at the Wayback Machine., *The Burlington Magazine*, vol.152 no.1285 (April 2010), pp.228–235.

51. Gordon, 236; example from the British Library (<http://www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/apac/photocoll/g/019pho0001000s4u00478000.html>) Archived (<https://web.archive.org/web/20131221033636/http://www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/apac/photocoll/g/019pho0001000s4u00478000.html>) 2013-12-21 at the Wayback Machine. (search on "Gill, Robert Ajanta")

52. Upadya, 2–3

- :53. Tillotson, Giles Henry Rupert (2006). *Jaipur Nama: Tales from the Pink City* (in કોરાજ1). Penguin Books India. p. 156. ISBN 9780144001002.
- :54. *Wall Paintings of Rajasthan* (in કોરાજ1). Jawahar Kala Kendra. 1998. p. 23.
"artist Murali and Kishan are good examples of 19th C. painting"
- :55. M. L. Ahuja, *Eminent Indians: Ten Great Artists*, (<https://books.google.it/books?id=GQWcAwAAQBAJ&pg=PT51>) Archived (<https://web.archive.org/web/20221123135902/https://books.google.it/books?id=GQWcAwAAQBAJ&pg=PT51>) 2022-11-23 at the Wayback Machine. Rupa Publications, 2012 p.51.
- :56. Bon Valsassina, Caterina; Iolele, Marcella (2014). *Ajanta Dipinta – Painted Ajanta* Vol. 1 e 2. Gangemi Editore Spa. pp. 150–152. ISBN 978-88-492-7658-9.
- :57. Finkel, Irving L. (2007). *Ancient Board Games in Perspective*. British Museum Press. pp. 183, 226. ISBN 978-0-7141-1153-7.
- :58. Lisa N. Owen (2010), Review: Ajanta: History and Development: Painting, Sculpture, Architecture – Year by Year by Walter M. Spink, *The Journal of Asian Studies*, Vol. 69, No. 1 (FEBRUARY 2010), pages 317–319
- :59. Schlingloff, Dieter (2000). *Ajanta – Handbuch der Malereien*. Otto Harrassowitz Verlag. ISBN 978-3447042482.
- :60. Lynch, Annette; Strauss, Mitchell D. (2014). *Ethnic Dress in the United States: A Cultural Encyclopedia*. Rowman & Littlefield Publishers. p. 256. ISBN 978-0-7591-2150-8.
- :61. Upadhyा 1994, pp. 12–14. sfn error: multiple targets (4x): CITEREFUpadhyा1994 (help)

- :62. Mehta, Tarla (1995). *Sanskrit Play Production in Ancient India*. Motilal Banarsi Dass. pp. 39, 42, 65, 102, 173–178, 207–213. ISBN 978-81-208-1057-0.
- :63. Goetz, Hermann (1955). *The Early Wooden Temples of Chamba*. Brill Academic. pp. 101–111.
- :64. Cohen 2006, p. 119.
- :65. Dalrymple, William (2015), *The familiar faces of Ajanta* (<https://www.openthemagazine.com/article/open-essay/the-familiar-faces-of-ajanta>) Archived (<http://web.archive.org/web/20171107022940/http://www.openthemagazine.com/article/open-essay/the-familiar-faces-of-ajanta>) 2017-11-07 at the Wayback Machine., Open, September 2015
- :66. Lannoy, Richard (1971). *The speaking tree: a study of Indian culture and society*. Oxford University Press. pp. 46–53. ISBN 978-0-19-215177-3.
- :67. Asher, Catherine; Metcalf, Thomas R. (1994). *Perceptions of South Asia's visual past*. pp. 4–5, 17–21, 26–29, 47–63. ISBN 978-81-204-0883-8.
- :68. Cohen 2006, pp. 119–120.
- :69. Upadhyā 1994, pp. 3–4. sfn error: multiple targets (4x): CITEREFUpadhyā1994 (help)
- :70. Cohen 2006, pp. 120–131.
- :71. Spink, Walter M. (1981). "Ajanta's Chronology: Politics and Patronage". In Williams, Joanna Gottfried (ed.). *Kalādarśana: American Studies in the Art of India*. BRILL Academic. p. 109. ISBN 978-90-04-06498-0.
- :72. Sherwani, Harron Khan (1966). *Dr. Ghulam Yazdani commemoration volume* (in કૌરાજ1). Maulana Abul Kalam Azad Oriental Research Institute. p. 186.

- :73. *Ajanta History and Development* Vol IV p.153 Fig.27
- :74. Spink, Walter (2006). *Ajanta: History and Development, Volume 5 Cave by Cave* (in ଓଡ଼ିଆ). BRILL. p. 29. ISBN 9789047411871.
- :75. Visible on Streetview here (<https://goo.gl/maps/HkfX4qK5wm82>) Archived (<https://web.archive.org/web/20221123135929/https://www.google.com/maps/@20.5524934,75.702265,2a,75y,243.85h,120.89t/data=!3m6!1e1!3m4!1sczdf3FBMVCcAAAQWjJFwRQ!2e0!7i13312!8i6656?hl=en&shorturl=1>) 2022-11-23 at the Wayback Machine.
- :76. Spink 2009, p. 132.
- :77. Spink 2006, p. 29. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
- :78. Jas. Fergusson (1879), On the Identification of the Portrait of Chosroes II among the Paintings in the Caves at Ajanta (<https://www.jstor.org/stable/25196825>) Archived (<https://web.archive.org/web/20181215172716/https://www.jstor.org/stable/25196825>) 2018-12-15 at the Wayback Machine., *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, Vol. 11, No. 2 (Apr. 1879), pages 155–170
- :79. Spink 2006, p. 27. sfn error: multiple targets (5x): CITEREFSpink2006 (help)
- :80. Anand Krishna (1981), An exceptional group of painted Buddha figures at Ajanta, *The Journal of the International Association of Buddhist Studies*, Volume 4, Number 1, pages 96–100 with footnote 1;
Schlingloff, Dieter (1976). "Kalyanakarin's Adventures. The Identification of an Ajanta Painting". *Artibus Asiae*. 38 (1): 5–28. doi:10.2307/3250094.
JSTOR 3250094.

- :81. Brancaccio, Pia (2010). *The Buddhist Caves at Aurangabad: Transformations in Art and Religion* (in કોરાજ1). BRILL. pp. 80–82, 305–307 with footnotes. ISBN 978-9004185258.
- :82. *DK Eyewitness Travel Guide India* (in કોરાજ1). Dorling Kindersley Limited. 2017. p. 126. ISBN 9780241326244.
- :83. Spink, Walter (2006). *Ajanta: History and Development, Volume 5 Cave by Cave* (in કોરાજ1). BRILL. p. 27. ISBN 9789047411871.
- :84. Read, Charles Hercules (1912). "XI.—On a Silver Sassanian Bowl of about the year 400 A. D., found in the NW. Provinces of India". *Archaeologia*. 63: 251–256. doi:10.1017/s0261340900011656. Archived from the original on 2019-12-28. Retrieved 2019-12-28.
- :85. Brancaccio, Pia (2010). *The Buddhist Caves at Aurangabad: Transformations in Art and Religion* (in કોરાજ1). BRILL. p. 86. ISBN 978-9004185258.
- :86. Brancaccio, Pia (2010). *The Buddhist Caves at Aurangabad: Transformations in Art and Religion* (in કોરાજ1). BRILL. pp. 83–87 with footnotes. ISBN 978-9004185258.
- :87. Brancaccio, Pia (2010). *The Buddhist Caves at Aurangabad: Transformations in Art and Religion* (in કોરાજ1). BRILL. p. 81 and Note 27. ISBN 978-9004185258.
- :88. Bhandarkar, D. R. (1989). *Some Aspects of Ancient Indian Culture* (in કોરાજ1). Asian Educational Services. p. 60. ISBN 9788120604575.
- :89. Upadhyā, Om Datt (1994). *The Art of Ajanta and Sopoćani: A Comparative Study : an Enquiry in Prāṇa Aesthetics* (in કોરાજ1). Motilal Banarsidass. p. 135. ISBN 9788120809901.

- :90. Brancaccio, Pia (2010). *The Buddhist Caves at Aurangabad: Transformations in Art and Religion* (in ଓଡ଼ିଆ). BRILL. p. 307. ISBN 978-9004185258.
- :91. Brancaccio, Pia (2010). *The Buddhist Caves at Aurangabad: Transformations in Art and Religion* (in ଓଡ଼ିଆ). BRILL. p. 305. ISBN 9789004185258.
- :92. here (https://books.google.com/books?id=m_4pXm7dD78C&pg=PA305), or full view (<https://goo.gl/maps/zvhsnX2JaZ32>) Archived (<https://web.archive.org/web/20221123135902/https://www.google.com/maps/@20.5536289,75.699570,9,2a,50.3y,252.37h,86.71t/data=!3m6!1e1!3m4!1sXMNqbnhNZcOAAAQfCOmgQ!2e0!7i13312!8i6656?hl=en&shorturl=1>) 2022-11-23 at the Wayback Machine.
- :93. "The Imprint of Ajanta in Tibetan Art, Eva Fernandez del Campo Barbadillo, Buddhist Himalaya: A Journal of Nagarjuna Institute of Exact Methods, Vol. IX No. I & II (1998)". Archived from the original on 2014-07-28. Retrieved 2019-12-25.
- :94. [The Imperial Guptas: Cultural history, Volume 2 of The Imperial Guptas, Parmeshwari Lal Gupta, Vishwavidyalaya Prakashan, 1979 p. 221]
- :95. Vasudev Sharan Agrawal, Kala aur Sanskriti, 1952, p. 282-299

ପୁସ୍ତକ ଆଧାର

- "ASI": Archaeological Survey of India (http://asi.nic.in/asi_monu_whs_ajanta.asp) website, with a concise entry on the Caves, accessed 20 October 2010
- Burgess, James and Fergusson J. *Cave Temples of India*. (London: W.H. Allen & Co., 1880. Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt Ltd., Delhi, 2005). ISBN 81-215-0251-9

- Burgess, James, and Indraji, Bhagwanlal. *Inscriptions from the Cave Temples of Western India*, Archaeological Survey of Western India, Memoirs, 10 (Bombay: Government Central Press, 1881).
- Burgess, James. *Buddhist Cave Temples and Their Inscriptions*, Archaeological Survey of Western India, 4 (London: Trubner & Co., 1883; Varanasi: Indological Book House, 1964).
- Burgess, James. "Notes on the Bauddha Rock Temples of Ajanta, Their Paintings and Sculptures," Archaeological Survey of Western India, 9 (Bombay: Government Central Press, 1879).
- Behl, Benoy K. *The Ajanta Caves* (London: Thames & Hudson, 1998. New York: Harry N. Abrams, 1998).
- Cohen, Richard S. (2006). *Beyond Enlightenment: Buddhism, Religion, Modernity*. Routledge. ISBN 978-1-134-19205-2. {{cite book}}: Invalid |ref=harv (help)
- Cohen, Richard S. "Ajanta's Inscriptions (<http://profcohen.net/publications/ajanta-inscriptions-1.pdf>)."
In Walter M. Spink, *Ajanta: History And Development, volume 2: Arguments About Ajanta* (Leiden: E.J. Brill, 2006), pp. 273–339.
- Cohen, Richard S. "Nāga, Yaksinī, Buddha: Local Deities and Local Buddhism at Ajanta," *History of Religions*. 37/4 (May 1998): 360–400.
- Cohen, Richard S. "Problems in the Writing of Ajanta's History: The Epigraphic Evidence," *Indo-Iranian Journal*. 40/2 (April 1997): 125–48.
- Cohen, Richard Scott. *Setting the Three Jewels: The Complex Culture of Buddhism at the Ajanta Caves*. A PhD dissertation (Asian Languages and

Cultures: Buddhist Studies, University of Michigan, 1995).

- Gordon, Sophie (2011), *Monumental visions: architectural photography in India, 1840–1901*, PhD thesis, SOAS, University of London, PDF available (<http://eprints.soas.ac.uk/12776/>)
- Gupte, Ramesh Shankar; Mahajan, B. D. (1962). *Ajanta, Ellora and Aurangabad Caves*. D. B. Taraporevala. {{cite book}}: Invalid |ref=harv (help)
- Cowell, E.B. *The Jataka*, I-VI (Cambridge: Cambridge, 1895; reprint, 1907).
- Dhavalikar, M.K. *Late Hinayana Caves of Western India* (Pune: 1984).
- Griffiths, J. *Paintings in the Buddhist Cave Temples of Ajanta*, 2 vols. (London: 1896–1897).
- Halder, Asit Kumar. "AJANTA" Edited and annotated by Prasenjit Dasgupta and Soumen Paul, with a Foreword by Gautam Halder LALMATI. Kolkata. 2009
- Harle, James C. (1994), *The Art and Architecture of the Indian Subcontinent* (2nd ed.), Yale University Press, ISBN 978-0-300-06217-5
- Kramrisch, Stella (1994). *Exploring India's Sacred Art*. Motilal Banarsi das. ISBN 978-81-208-1208-6. {{cite book}}: Invalid |ref=harv (help)
- Kramrisch, Stella. *A Survey of Painting in the Deccan* (Calcutta and London: The India Society in co-operation with the Dept. of Archaeology, 1937). Reproduced: "Ajanta," *Exploring India's Sacred Art: Selected Writings of Stella Kramrisch*, ed. Miller, Barbara Stoler (Philadelphia: University of Pennsylvania Press: 1983), pp. 273–307; reprint (New Delhi: Indira Gandhi National Centre for the Arts, 1994), pp. 273–307.

- Michell, George (2009), *The Penguin Guide to the Monuments of India, Volume 1: Buddhist, Jain, Hindu*, Penguin Books, ISBN 978-0-14-008144-2
- Majumdar, R.C. and A.S. Altekar, eds. *The Vakataka-Gupta Age*. New History of Indian People Series, VI (Benares: Motilal Banarasidass, 1946; reprint, Delhi: 1960).
- Mirashi, V.V. "Historical Evidence in Dandin's Dasakumaracharita," *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, 24 (1945), 20ff. Reproduced: Studies in Indology, 1 (Nagpur: Vidarbha Samshodhan Mandal, 1960), pp. 164–77.
- Mirashi, V.V. *Inscription of the Vakatakas*. Corpus Inscriptionum Indicarum Series, 5 (Ootacamund: Government Epigraphist for India, 1963).
- Mirashi, V.V. *The Ghatotkacha Cave Inscriptions with a Note on Ghatotkacha Cave Temples by Srinivasachar, P.* (Hyderabad: Archaeological Department, 1952).
- Mirashi, V.V. *Vakataka inscription in Cave XVI at Ajanta*. Hyderabad Archaeological Series, 14 (Calcutta: Baptist mission Press for the Archaeological Department of His Highness the Nizam's Dominions, 1941).
- Mitra, Debala. *Ajanta*, 8th ed. (Delhi: Archaeological Survey of India, 1980).
- Nagaraju, S. *Buddhist Architecture of Western India* (Delhi: 1981)
- Parimoo, Ratan; et al. *The Art of Ajanta: New Perspectives*, 2 vols (New Delhi: Books & Books, 1991).
- Schlingloff, Dieter. *Guide to the Ajanta Paintings, vol. 1; Narrative Wall Paintings* (Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1999)

- Schlingloff, Dieter. *Studies in the Ajanta Paintings: Identifications and Interpretations* (New Delhi: 1987).
- Shastri, Ajay Mitra, ed. *The Age of the Vakatakas* (New Delhi: Harman, 1992).
- Singh, Rajesh K. *An Introduction to the Ajanta Caves* (Baroda: Hari Sena Press, 2012). ISBN 978-81-925107-0-5
- Singh, Rajesh Kumar. 'The Early Development of the Cave 26-Complex at Ajanta,' *South Asian Studies* (London: March 2012), vol. 28, No. 1, pp. 37–68.
- Singh, Rajesh Kumar. 'Buddhabhadra's Dedicatory Inscription at Ajanta: A Review,' in *Pratnakirti: Recent Studies in Indian Epigraphy, History, Archaeology, and Art*, 2 vols, Professor Shrinivas S. Ritti Felicitation volume, ed. by Shriniwas V. Padigar and Shivanand V (Delhi: Agam Kala Prakashan, 2012), vol. 1, pp. 34–46.
- Singh, Rajesh Kumar, et al. *Ajanta: Digital Encyclopaedia* [CD-Rom] (New Delhi: Indira Gandhi National Centre for Arts, 2005).
- Singh, Rajesh Kumar. "Enumerating the Sailagrhas of Ajanta," *Journal of the Asiatic Society of Mumbai* 82, 2009: 122–26.
- Singh, Rajesh Kumar. "Ajanta: Cave 8 Revisited," *Jnana-Pravah Research Journal* 12, 2009: 68–80.
- Singh, Rajesh Kumar. "Some Problems in Fixing the Date of Ajanta Caves," *Kala, the Journal of Indian Art History Congress* 17, 2008: 69–85.
- Spink, Walter M. (2005). *Ajanta: The arrival of the uninvited*. BRILL. ISBN 978-90-04-14833-8. {{cite book}}: Invalid |ref=harv (help)

- Spink, Walter M. (2009). *Ajanta: History and Development Volume 2: Arguments about Ajanta*. Leiden: Brill.
- Spink, Walter M. (2009). *Ajanta: History and Development Volume 4: Painting, Sculpture, Architecture, Year by Year*. Leiden: Brill. ISBN 978-90-04-14983-0.
{{cite book}}: Invalid |ref=harv (help)
- Spink, Walter M. (2006). *Ajanta: History and Development Volume 5: Cave by Cave*. Leiden: Brill. ISBN 978-90-04-15644-9. {{cite book}}: Invalid |ref=harv (help)
- Spink, Walter M. (2008), *Ajanta Lecture, Korea May 2008 (revised September 2008)*, archived from the original on 2021-06-18, retrieved 2019-12-25
- Upadhyā, Om Datt (1994). *The Art of Ajanta and Sopoćani: A Comparative Study : an Enquiry in Prāṇa Aesthetics*. Motilal BanarsiDass. ISBN 978-81-208-0990-1. {{cite book}}: Invalid |ref=harv (help)
- Spink, Walter M. "A Reconstruction of Events related to the development of Vakataka caves," *C.S. Sivaramamurti felicitation volume*, ed. M.S. Nagaraja Rao (New Delhi: 1987).
- Spink, Walter M. "Ajanta's Chronology: Cave 1's Patronage," *Chhavi 2*, ed. Krishna, Anand (Benares: Bharat Kala Bhawan, 1981), pp. 144–57.
- Spink, Walter M. "Ajanta's Chronology: Cave 7's Twice-born Buddha," *Studies in Buddhist Art of South Asia*, ed. Narain, A.K. (New Delhi: 1985), pp. 103–16.
- Spink, Walter M. "Ajanta's Chronology: Politics and Patronage," *Kaladarsana*, ed. Williams, Joanna (New Delhi: 1981), pp. 109–26.

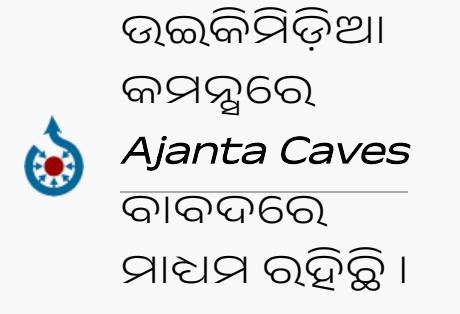
- Spink, Walter M. "Ajanta's Chronology: The Crucial Cave," *Ars Orientalis*, 10 (1975), pp. 143–169.
- Spink, Walter M. "Ajanta's Chronology: The Problem of Cave 11," *Ars Orientalis*, 7 (1968), pp. 155–168.
- Spink, Walter M. "Ajanta's Paintings: A Checklist for their Dating," *Dimensions of Indian Art, Pupul Jayakar Felicitation Volume*, ed. Chandra, Lokesh; and Jain, Jyotindra (Delhi: Agam Kala Prakashan, 1987), p. 457.
- Spink, Walter M. "Notes on Buddha Images," *The Art of Ajanta: New Perspectives*, vol. 2, ed. Parimoo, Ratan, et al. (New Delhi: Books & Books, 1991), pp. 213–41.
- Spink, Walter M. "The Achievement of Ajanta," *The Age of the Vakatakas*, ed. Shastri, Ajaya Mitra (New Delhi: Harman Publishing House, 1992), pp. 177–202.
- Spink, Walter M. "The Vakataka's Flowering and Fall," *The Art of Ajanta: New Perspectives*, vol. 2, ed. Parimoo, Ratan, et al. (New Delhi: Books & Books, 1991), pp. 71–99.
- Spink, Walter M. "The Archaeology of Ajanta," *Ars Orientalis*, 21, pp. 67–94.
- Weiner, Sheila L. *Ajanta: Its Place in Buddhist Art* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1977).
- Yazdani, Gulam. *Ajanta: the Colour and Monochrome Reproductions of the Ajanta Frescos Based on Photography*, 4 vols. (London: Oxford University Press, 1930 [31?], 1955).
- Yazdani, Gulam. *The Early History of the Deccan*, Parts 7–9 (Oxford: 1960).

- Zin, Monika. *Guide to the Ajanta Paintings, vol. 2; Devotional and Ornamental Paintings* (Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 2003)

ଆଜ୍ଞାନ୍ତ ଲିଂକ

- Ajanta Caves Bibliography (<http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195393521/obo-9780195393521-0192.xml>), Akira Shimada (2014), Oxford University Press
  - The Early Development of the Cave 26-Complex at Ajanta (<https://dx.doi.org/10.1080/02666030.2012.659906>)
  - The Greatest Ancient Picture Gallery. William Dalrymple, New York Review of Books (23 Oct 2014) (<http://www.nybooks.com/articles/archives/2014/oct/23/greatest-ancient-picture-gallery>)
  - Ajanta Caves in UNESCO List (<http://whc.unesco.org/en/list/242/>)
  - Google Streetview Tours of each Cave of Ajanta (https://artsandculture.google.com/entity/m0_z7)
  - Inscriptions with Translations: Ajanta Caves (<http://www.profcohen.net/publications/ajanta-inscriptions-1.pdf>), Richard Cohen
-

"https://or.wikipedia.org/w/index.php?title=ଆଜ୍ଞା_ଗୁପ୍ତୀ&oldid=551824"ରୁ
ଆସାଯାଇଅଛି